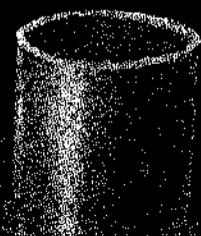

श्री रामचन्द्र

स्थापना १९१६

सर्वबाबांच्या
मृती पूजेची भांडी
व

चांदीचे

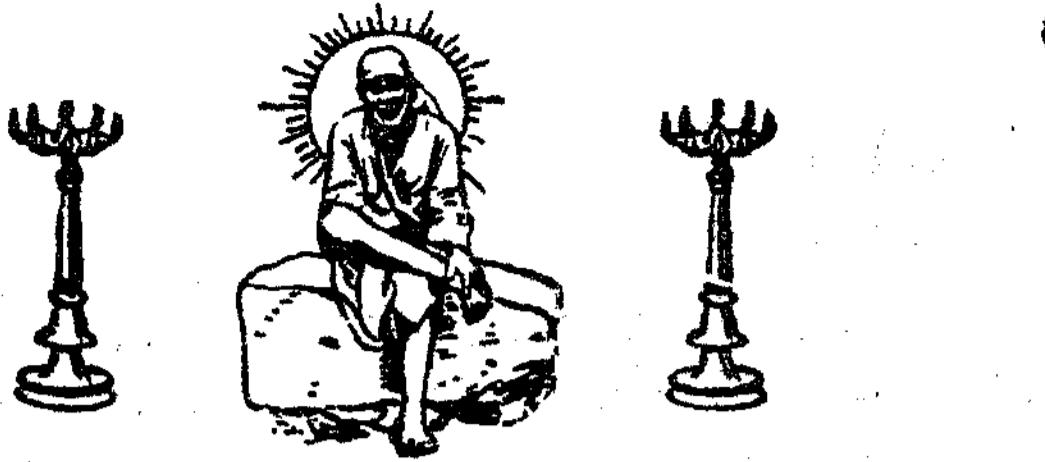
सोन्याचे

मोत्यांचे

सर्व प्रकारचे दागिने तयार करणारी मुंबईतील विश्वासू सुप्रसिद्ध पेठी

ई. आर. मालपेकर
जितेकर चाळ, ठाकुरद्वार, मुंबई नं. २

ट. न.
२२६३२

श्री साई वा कसुधा

“कधीही न मिळणारा असा हा मनुष्यजन्म आहे. तो विषयोपभोगांच्या नार्दीं लागून फुकट घालवून नका. तुम्हांला जें समजणार नाहीं तें मला विचारा. तुमच्या सेवेसाठीं व तुमचा अध्यात्मिक दर्जा वाढविण्यासाठीं मला परमेश्वरानें येथें पाठविलें आहे, तुमच्यासाठीं माझा जीव तळमळत आहे. तुमचा उद्धार करणें हेंच माझें कर्तव्य आहे. तुम्हांला भक्तिमार्गाचा उपदेश करतांना माझ्या हातून लोकसेवेचें मंगल कार्य घडून येत आहे. या जगांत अमर कोणीही नाहीं. प्रत्येकाला एक दिवस मरावयाचें आहे. हें मरणाचें भूत नित्य डोक्यांपुढे ठेवा; म्हणजे त्या भीतीनें तरी तुम्हांला परमेश्वराची आठवण होईल आणि या जगांत आपण कांहींतरी सत्कार्य केलें पाहिजे याची जाणीव होईल.”

— श्रीसाईसच्चरित्

श्रीसाईलीला ; रामनवमी विशेषांक

[शिरडी संस्थानचे अधिकृत मासिक]

वर्ष ४१ वैं]

एप्रिल १९६२

[अंक १ ला

: संपादक :

गो. वि. क्षीरसागर

वार्षिक वर्गणी रु. ५ (ट. ख. सह)

टे. नं. ६३३६१

: कार्यालय :

‘साई निकेतन,’ डॉ. आंबेडकर रोड, खोदादाद सर्कल जवळ, मुर्ट नं. ८०४
बी, दादर, मुंबई ३४

प्रिय वाचक—

रामनाम लहानापासून थोरांपर्यंत सर्वांच्या मुखीं स्वाभाविक होऊन राहिले आहे. तें तारक, प्रेरक तसेच जीवनसाफल्य करणारे आहे. कोणत्याहि दृष्टीने पाहिले असतां श्रीराम हा आदर्श महापुरुष होऊन गेला. अशा महापुरुषाशी सतत चितनानें आपण जवळचे नातें जोडावयाचे, प्रत्यक्ष भगवंताचीच ती प्रतिमा. जे जे म्हणून दैवी गुण आहेत, त्या त्या सान्या गुणांचा विलास श्रीरामाच्या ठायीं झालेला दिसून येतो.

अनादि कालापासून तें नांव पुण्यपावन होऊन राहिले आहे तें उगाच नाही. सर्वसाधारण लोकांपुढ नेहमी उच्च आदर्श ठेवण्यांत आला पाहिजे. तो त्यांच्या परिचयाचा पाहिजे. व तो त्यांना पेलतांहि आला पाहिजे.

जनता सन्मार्गगमी व्हावी व जनतेचा सर्व प्रकारे विकास व्हावा ही श्रीसाई-बाबांची दृष्टि. आणि त्यामुळेच त्यांनी शिरडी येथें श्रीरामनवमी उत्सव आपल्या हयातीत सुरु केला व आपले परम भक्त ह. भ. प, श्रीदासगणू महाराज यांना त्यासंबंधी प्रेरणा देऊन त्यांच्याकरवीं तो उत्सव अखंड चालूं राहील अशी व्यवस्था केली व त्याप्रमाणे हा उत्सव वर्षानुवर्षे समारोहानें चालू आहे.

ह. भ. प. दासगणू यांचे क्रिणानुबंधी त्यांचे भक्त व शिष्य श्री. अनंतराव आठल्ये दर वर्षी या उत्सवानिमित्त शिरडी येथें येतात व सतत ३।४ दिवस हा उत्सव गाजवून सोडतात. किती मजा येत असते त्या उत्सवप्रसंगी ! रामनामाच्या गर्जनीने सतत तीन दिवस सारे वातावरण दुमदुमूळ गेलेले असते.

रामनवमी उत्सवाचा सोहळा हा शिरडी येथें होणाऱ्या उत्सवांतील सर्वांत महत्वाचा उत्सव होय. बाबांनीं रामनवमी उत्सव वर्षानुवर्षे सुरु ठेवण्याची प्रथा कांवे पाडिली ? श्रीरामचंद्रावरच त्यांचे एवढे प्रेम कां ?

याचे कारण श्रीरामनाम व त्याचे संकीर्तन हें सर्वांच्या कल्याणास कारणीभूत होणारे आहे. रामनामाची कास घरल्यानें जनता आपला उद्धार करूं शकणार आहे. आणि बाबांना तर लोककल्याण साधावयाचे होतें. यासाठीं त्यांनी रामनवमी उत्सवाची सुरुवात करून तो उत्सव अखंड चालूं रहाण्याची व्यवस्था करून ठेवली.

बाबा सांगतात की—

जेथें रामनामाचे गर्जन । फिरे तिथें विष्णूचे सुदर्शन ।

करी कोटी विघ्नांचे निर्दल्लुण । दीन संरक्षण नाम हे ॥

कोणीही असो; दीन असो, दुखळा असो. जो जो कोणी रामनामाचे प्राण्यस्मरण भक्तीभावानें करील त्याच्या मार्गातील सारीं विनं ल्याला जावयाचीच. रामनामाची

पुण्याईच तरी आहे. त्या पुण्याईचा लाभ व तिचा अंश तरी प्रत्येकाच्या वांट्याला यावा व त्याच्या बळावर प्रत्येकाचा उद्धार व्हावा ही बाबांची भावना.

रामजन्माचे महत्त्व गेल्या शेकडो नव्हे हजारो वर्षांपासून क्रृषीमुनींनी व साधु-संतांनीं गायिले आहे. त्याचे महत्त्व आतां नव्यानें का पटवून आवयाचे आहे? परंतु सध्यांच्या काळांत साईबाबानींही रामनामोला व रामनवमीला महत्त्व देऊन सान्या जनतेचे लक्ष त्या महाभागाकडे वळविलें आहे.

शिरडी येथील प्रतिवार्षिक रामनवमी उत्सव गुरुवार, ता. १२ एप्रिल ते शनिवार, ता. १४ एप्रिल १९६२ पर्यंत तीन दिवस सतत चाळू रहणार आहे. या उत्सवांत लोक-रंजनाचे, भक्तिभावाचे, नामसंकीर्तनाचे, प्रवचनाचे, गायनवादनाचे वगैरे नानाप्रकारचे कार्यक्रम संस्थानतर्फे आखण्यांत येत असतात. कथाकीर्तनकार, प्रवचनकार, नाटककार, गायनवादनकार वगैरे नाना कलापारंगत लोक या उत्सवांत शिरडींत येतात व बाबावांश्या सेवेत आनंद मानतात.

शिरडी येथे प्रतिवर्षी होणारा रामनवमीचा उत्सव हा सर्वोन्नां एकमेकांच्या खहकाराने साजरा करावयाचा उत्सव आहे. एकमेकांशीं प्रेमानें कसें वागावें, कसें झटावें, बांध्या चरणीं सेवा पुष्प कसें अर्पण करावें व त्यापासून मिळणाऱ्या आनंदाचा लाभ कसा ध्यावा, हे या उत्सवांत सर्वोना शिकायला मिळत असते.

या उत्सवप्रसंगी जबलचे व दूरचे हजारों लोक उत्सवाचा आनंद लुटण्यासाठी येतात. जेथे गर्दा आहे तेथे काहीं ना काहीं गैरसोय ही व्हावयाचीच. शौच-मुखमार्जन, स्नान, पूजन, अर्चन, भोजन वगैरे बाबतीत थोडी ना थोडी गैरसोय सोसावीं लागल्यां नाहीं तरच नवल; परंतु बाबांचे भक्त या अशा प्रकारच्या गैरसोयी-कडे लक्ष देत नाहीत. गर्दीत हें घडायचेच, अशा विचारानें त्यावहाल कोण कोणाला दोप देत नाहीत.

परंतु या उत्सवाचे चालक प्रत्येक वावर्तींत गैरसौय व त्रास टाळण्यासार्थीं जै जै कांहीं करतां येण्यासारखे असते तें तें करण्यांत कुचराई करीत नाहीत. शक्य तें सर्व करतात. तरीही बेसुमार जनसंमर्द्दमुळे चालकांनें प्रथत्न कांहीं वावर्तींत पुरे पडत नाहीत. त्यावद्दल कोणी कोणाला दौष ध्यावयाचा? प्रत्येकानें आपापली 'सोय' जितकी महणून करून घेतां येईल तेवढी करून ध्यावयाची. अशा रीतीनें एकमेकांच्या प्रेमक्षे सुहकारामुळे दरवारांप्रमाणे यंदाचा रामनवमी उत्सव यशस्वी रीतीनें पार पडेल अशी आशा आहे.

बिभीषण कुलभूषण का स्वकुलोच्छेदक ?

लेखक : प्रा. दा. गो. भट, वकील, मुंबई.

रावणाने सीतादेवीला कपटाने पळवून नेली व तिला अशोक वनांत कडेकोट पहाच्यांत ठेविले. रावणाचा बंधू बिभीषण याला है मुर्कीच आवडले नाही. त्याने रावणाला त्यावेळीं योग्य तोच सहळा दिला; परंतु सत्तामदाने फुगलेल्या रावणाला तो सहळा मानवला नाही. या लेखाचे लेखक प्रा. भट. यांनी बिभीषणाची भूमिका ज्याप्रकारे रंगविली आहे तिच्याशीं किती लोक सहमत होतील याबद्दल आम्हीं शासंक आहोत.

—संपादक

दृष्टकारण्यांत प्रभु रामचंद्र, सीता लक्ष्मण, यांसह रहात होते. त्यांच्या येथपासूनच्या वनवासकालांतल्या घडलेल्या हकीकतीपासून तों रावणवध होऊन लंकेचे राज्य रावणबंधू म्हणून बिभीषणाला मिळाले येथपर्यंतच्या हकीकती या लेखांत मी चर्चिल्या आहेत. रावणाचा निःपात हैं प्रभु रामचंद्राचे उद्दिष्ट. युद्धानेच ते साध्य होणारे. सामदासादि उपायांनी नव्हे. रामाहातून रावणाचा रणांगणांत वध हैं रावणाचे उद्दिष्ट-दंशग्रंथी व लढवय्या रावण ते जाणून होता. सीताहरण हैं रावणाच्या युद्धाचे प्रमुख असे समवायीकारण. म्हणून त्याने छऱ्याचारी असा भिक्षुकाचा वैष केला. मारीच राक्षसाला कांचनमृग बनवला. रामाच्या आश्रमाजवळ तो सीतेला दिसला. सीतेला कांचनमृगाला मारून त्याच्या कातड्याची कांचोळी घालावी अशी भूल पडली. कांचनाचा-सुवर्णाचा हरीण असून शकत नाही असे सर्वज्ञ रामाने सीतेला सांगितले असतांहि तिचे समाधान झाले नाही. शेवटीं जें विधीलिखित ते देवानांहि अटळ आहे असे जाणून रामचंद्र हरिणाला मारण्याकरितां धनुष्यवाण घेऊन आश्रमाबाहेर पडले.

पुढे काय झाले ? हा सीते, हे लक्ष्मणा, धांव ! धांव ! अशी रामाची आर्त आरोळी मारिचाने मारली. सीतामाई धावरली व तिने लक्ष्मण भावोजीना रामांच्या रक्षणाकरितां तुम्हीं त्वरित जा. असा आग्रह केला. राक्षसांचे हैं दुश्चरित लक्ष्मण ओळखून होता. तो आश्रमाबाहेर सहसा जाईना. शेवटीं “तुमची माझ्यावर वाईट नजर आहे.” अशी दुरुत्तरे सीतेने त्याला केली. व आपण आश्रमाबाहेर जाणारच तरीहि तत्पूर्वी सीतेचे हरण होऊ नये. म्हणून आश्रमाच्या दाराशीं लक्ष्मण रेषा काढन “ही रेषा तुम्हीं उलंघू नका.” असे सीतेला बजावून लक्ष्मणहि आश्रमाबाहेर पडला.

रावणवधाचे सीताहरण—परस्तीहरण हें महत् पाप रावणाकडून घडलेच पाहिजे, तों घटून आलें. रावण याचक वेषांत आश्रमापाशीं येऊन भिक्षा मागूं लागला गौहिणी-धर्माला जागरूकतेनें जपणारी सीता “सुष्ठा भिक्षा भैक्ष्यम्” म्हणून भिक्षा धालायला आली. छऱ्यां भाषणानें रावणानें सीतेला लक्षण रेषा ओलांडायला लावली. काम झालें असें जाणून रावणानें सीतेला खांद्यावर घेतली आणि लंकेच्या दिशेनें तो चालूं लागला. अर्थात् भिक्षुक वेष त्यानें टाकून दिला. दुष्ट रावण परस्तीहरण करीत आहे हें जाणून जटायूनें त्याला परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. तेव्हां रावणानें त्याची हत्या केली.

राम लक्ष्मण आश्रमांत परत येतात तों सीता नाहीं असें त्यांना दिसलें. रावणाचा वध करून स्वपत्नीची सुटका करणें हें प्रसंगप्राप्त असें प्रभुरामचंद्रांचें ध्येय ठरलें आणि त्या हष्टीनें त्यांची लंकेच्या दिशेनें वाटचाल सुरुं झाली. रामायणकाळीं प्रमुख योद्धे धनुष्यबाणानींच एकमेकांविरुद्ध लढत. अन्य अस्त्रे—जृम्भास्त्र—मोहनास्त्र—प्रान्तीप्रमुख प्रतिकृती करून त्यांची हत्या करणें—अशीं विविध शस्त्रांत्रें त्या काळीं नव्हतीं असें नाहीं; परंतु प्रमुख असे लढवये धनुष्यबाणानींच लढत असत. रामरावणांचे युद्ध हें धनुष्यबाणानींच व्हायचें असें घटित होतें.

लंकेवर स्वारी करण्याच्या हेतूनें रामानें आपले साहाय्यक जमविष्यास सुरवात केली. वाली नांवाचा राजा जिथें राज्य करीत होता तिथें रामलक्ष्मण गेले. तिथें त्यांना वालीचा बंधू सुग्रीव भेटला व आपल्या स्त्रीचें हरण वालीनें केलें आहे तेव्हां त्याचा वध करून स्वस्त्रीला रामानें सुकेला. या मोबदल्यांत सुग्रीवानें लंकेवर स्वारी करण्याच्या कामांत मदत करावी असें ठरलें. वालीचा वध झाला. सुग्रीवाच्या स्त्रीची मुक्तता झाली. सुग्रीव राजा झाला. आणि खुद सुग्रीव व त्याचे महान योद्धे—मारुती, नल, नील, जांबुबन्त व राजपुत्र अंगद असे तंत्रज्ञ—चतुरस्त्र धुरंधर योद्धे रामलक्ष्मणांचे सहाय्यक झाले. पुढे मारुतीनें लंकेत जाऊन सीतेचा शोध केला. त्याला सीता अशोकवनांत आहे असें कळलें. रामाक्षरांची अंगुठी मारुतीनें सीतेपुढे टाकली. आपली मुक्तता लवकरच होणार हा एकाकी सीतेला विश्वास उत्पन्न झाला. शत्रूपक्षाची घरेदारैं जाळून उघ्वस्त करून मारुती सीताशोध करून आला.

पुढे रामानें राजपुत्र अंगदाला रावणाच्या दरबारी शांतीदूत म्हणून पाठविलें. त्याची शिष्टाई विफल ठरली. शेवटीं रामलक्ष्मण सेतू तयार करून आपल्या सहकाऱ्यांसह लंकेच्या रणांगणीं जाऊन दाखल झाले. या सुगळ्या हकीकती बिभीषणाच्या डोळ्यादेखत घडल्या. त्यानें रावणाला ‘सीतेला सोहून दे आणि रामाशीं सख्य कर’ असा उपदेश केला. पण रावणाला तो रुचला नाहीं.

आतां यापुढे विभीषणाची वर्तीनक कशी याची चर्चा करितो. आपला सहळा रावणानें मानला नाही, त्याचक्षणीं भरदवांरात त्याची निर्भर्त्सना करून विभीषणानें उघडा उघड रामाकडे येऊन मिळायला पाहिजे होतें. तें त्यानें केलें नाही व तो लंकेतच राहिला. महाभारतांत असांच बांका प्रसंग भीष्म, द्रोण, कृप यांच्यावर ओढवला. ‘अर्थस्य पुरुषो दासः’ म्हणून हे योद्धे दुयोधनाकडे राहिले. त्यांना खृतराष्ट्राचा पक्ष सोडतां आला नाही. पांडवांच्या पक्षाला ते आले नाहीत पण पुढे कौस्वपांडवांचे युद्ध सुरु झालें त्यावेळी दुयोधनाचे योद्धे म्हणून त्यांनी झुंजारवृत्तीनें पांडवांशीं युद्ध केलें. भीष्म शरयंजरी आसन्न मरण पडले असतां द्रौपदीला पुढे करून पांडवांनी त्यांचा आशीर्वाद छदमीपणानें मागितला. भीष्मानीं भवितव्य अटल जग्णून दुष्टांचे अन्न म्हणजे भयंकर आपत्ती असें म्हणून क्षात्रवृत्तीनें ते लढले आणि क्षत्रियाला वीरोचित असें रणांगणीं मरण त्यांनी स्वीकारले. द्रोणांनी आसन्नमरण स्थिरांत नरो वा कुंजरो वा असें धर्मराजाला बोलायला लावलें व त्यांनीहि विरोचित धारातीर्थी मरण पत्करले. दुष्टांचे अन्न खालें कीं दूषित मरण येतेच, हा वोध त्यानीं जगाला दिला.

विभीषणानें असें कांहीं केलें कां? तो शब्दशूलप्रमाणे वोध करीत राहिला. कृतीची जोड असली कीं वाचाळहि कृतिवीर होतो हें विभीषण विसरला. शेवटीं इंद्रजिताचा वध झाला. तो अस्त्रप्राप्तीचा यज्ञ करीत असतांच मेला. कुम्भकर्ण सहा महिने झोपेंत राहाणारा याचा अर्थ कुम्भकर्ण रावणाकडून काय पापपुण्ये घडतात या विषयीं बेफिकीर असा मी घेतो. तरीहि रावणांकरितां तो लढला आणि मेला. त्यानें रावणाचा तेजोभेंग केला नाहीं परंतु दूषित अन्न खालें त्याचा परिणाम मृत्युच हें त्यानें ओळखलें व स्वकुलाकरितां रणांगणांत त्यानें आपली आहुति दिली.* सीतेची प्रतिकृति रणांगणांत उघड उघड जाळली गेली. परंतु रामप्रभू खरा प्रकार काय हें जाणून होते. त्यांनी युद्ध, सीताप्राप्ति ज्याचे अंतिम—असें युद्ध चालूच ठेवलें. आणि रावणाचा रामांच्या हस्तें रणांगणांत मृत्यु घडला. विभीषण लंकेचे राज्य उपभोगु अगला. त्यासाठीं केवळ चार उपदेशाचे शब्द खर्च करणे याशिवाय विभीषणाला कांहींच खर्च झाला नाही. त्यांच्या अंगाला स्वकुलांचा सत्यानाश होत असतांनाहि साधी सुरकुती पडली नाहीं. लोण्याचा गोळा—लंकेचे राज्य त्यानें मिळविलें. रणांगणीं गारद झालेल्या स्वकीयांना मोक्षप्राप्ति व्हावी म्हणून श्राद्धीय यवतिलोदकहि खर्च केलें नाहीं. पितरांच्या तृतीकरितां भगीरथ राजानें स्वर्गीगा भूतलावर आणलीं आणि पितृतर्पण केलें हें रामायणानंतरच्या महाभारतांत घडलें. असा हा विभीषण पूज्य वालिमकी क्षषीर्णीं आपल्या या महान् काव्यांत निर्मिला तरी कसा? आणि म्हणूनच प्रस्तुत लेखकानें विभीषणाला स्वकुलोच्छेदक संबोधलें तर विवेकी वाचक माझ्यावर काय म्हणून रागावेणार?

सत्संग महिमा

लेखक—बारेकल एम्. बी.

आपल्या शास्त्रांत सत्संगाच्या महिमेला फारच महत्व दिलेलं आहे. मानवानें सज्जनांचा सहवास ठेवला म्हणजे त्याची उन्नति होतें. अनु दुर्जनांच्या सहवासानें त्याची अधोगति, ज्या एका विशिष्ट वातावरणांत माणूस रहातो त्याचा परिणाम त्याच्या स्वभावावर झाल्याशिवाय रहात नाही. आगीच्या एका लहानशा ठिणगीनेच गवताच्या गंजीची राख होतें. तद्वतच त्वं भर जरी सज्जनांचा सहवास घडला तरी माणूस जन्मोजन्मीच्या पापकर्मातून मुक्त होतो. सत्संग हा तीव्र अग्रिसारखा असून पापरुपी गवत त्यापुढे त्वं भरहि ठिकूं शकत नाहीं.

सत्संगाच्या महिमेची आपल्या शास्त्रांतील एक कथा सत्संगाची महती पटवून देण्यासारखी आहे.

एकदां वसिष्ठऋषि विश्वामित्राच्या आश्रमांत गेले. विश्वामित्रांनी मोठ्या प्रेमानें त्यांचें स्वागत केलें. आणि त्यांनी वसिष्ठांना आपल्या एक हजार वर्षांचें तपबल अर्पण केलें. ह्या गोष्टीला पुष्कळ काळ लोटल्यानंतर एके दिवशीं विश्वामित्र वसिष्ठांचे पाहुणे होऊन त्यांच्या आश्रमांत गेले. वसिष्ठांनीदेखील विश्वामित्राचें स्वागत करून त्यांनी विश्वामित्राला आपल्या अर्ध्या घटकेचें सत्संगाचें पुण्य अर्पण केलें. विश्वामित्रांना ह्यामुळें दुःख झालें. ते कांहीं म्हणाले नाहींत. परंतु चेहऱ्यावरील निराशेची छटा कांहीं लपली नाहीं. वसिष्ठांच्या तें लक्षांत आल्यावाचून राहीलें नाहीं. विश्वामित्राच्या मनांतील रोषाची भावना त्यांना कळली. ते म्हणाले, ‘मला वाटतं तुमच्या हजार वर्षांच्या तपश्चयेच्या पुण्याइतकंच माझ्या अर्ध्या घटकेच्या सत्संगाचें पुण्य आहे. तुम्हांस हें पटत नसल्यास दुसऱ्या कुणाकडूनहि तुमच्या शंकेचें निराकरण करून देण्यास मी तयार आहे.’

दोघेहि महर्षी होते. त्यांच्या या विवादाचा निर्णय एखादा ऋषिमुनी देऊ शकला नसता. ते दोघे ब्रह्मलोकांत गेले. ब्रह्मदेवानें विचार केला. ह्या दोघांपैकी कुणीहि रागानें शाप दिला तर तें संकट आपणाला महागांत पडेल.

ब्रह्मदेवानें त्या दोघांना विष्णुकडे पाठविलें व आपण सुष्टी सर्जनाच्या कार्यात अतिशय मग्न असून शांतपणे निवाढा करणे अशक्य आहे असें भासाविलें. दोघे भगवान विष्णुकडे गेले. आणि त्यांनी आपल्या विवादाचा निर्णय मागितला. भगवान विष्णुनेहि हुषारी करून निर्णय दैप्याचें टाळलें. ते म्हणाले, ‘तपश्चर्या आणि सत्संगाच्या महिमेचा निर्णय तोच करू शकेल जो ह्या होन्ही गोष्टीनीं संबंधित असेल.

मला तर सत्संगाचा परिचय नाहीं. तपोमूर्ति भगवान शंकराला ह्या बाबतींत विचारणा केली तर ते ह्या बाबतींत काहीं तरी सांगतील.’

ह्यानंतर ते दोघे कैलासावर गेले. परंतु भोळा शंकर सावध झालेला होता, तो हक्कूंच म्हणाला, ‘मी आतां हलहल विष प्राशन केलें असून माझी मनःस्थिति विचित्र झालेली आहे. मला ह्या बाबतींत कोठलाहि निर्णय देतां येणार नाहीं. भगवान शेष पृथ्वीचा भार आपल्या डोक्यावर घेऊन नेहमीं तपश्चर्या करीत असतात आणि आपल्या हजारे मुखांनीं ते मुनिवृद्धाच्या सत्संगाचा लाभ घेत असतात. तेच तुमच्या संशयाचा निवाडा करू शकतील.”

भग ते दोघे पाताळांत गेले. दोघांनीं आपली तक्रार भगवान शेषांना सांगितली. तेव्हां शेष म्हणाले, “तुम्हा दोघांपैकीं कुणीहि स्वतःच्या प्रभावानें पृथ्वीला माझ्या डोक्यापासून अंतराळांत थोडावेळ अधर ठेवल्यास डोक्यावरील भार कमी होऊन मला स्वस्थपणे विचार करतां येईल.”

ल्गेच विश्वामित्रानें हातांत जल घेऊन संकल्प केला “पृथ्वी अंतराळांत स्थिर व्हावी म्हणून मी एक हजार वर्षांचे तपबल अर्पण करतो.” पण पृथ्वी हालली देखील नाहीं.

ह्यानंतर वसिष्ठांनीं हातीं जल घेऊन संकल्प केला “भगवान् शेषाच्या मस्तकावरून पृथ्वी अंतराळांत स्थिर राहो म्हणून मी माझ्या अर्ध्या घटकेचे सत्संगाचे पुण्य अर्पण करतो.” इतके म्हणतांच शेषाच्या मस्तकावरील पृथ्वी अंतराळांत थोडी वर्जाऊन स्थिर झाली.

ह्या नंतर निवाडा करायची आवश्यकताच उरली नाहीं. विश्वामित्रांनीं वसिष्ठाचे पाय धरले. ते म्हणाले, ‘आपण महान् आहांत.’

उद्धवाला सत्संगाच्या महिमेवहूल सांगतांना भगवान श्रीकृष्ण म्हणतात, ‘मला योग साधनेत जितकी प्रीती वाटत नाहीं, सांख्य दर्शनांत जेवढं आकर्षण वाटत नाहीं, वेदांच्या अभ्यासांत जेवढं प्रेम वाटत नाहीं, तपश्चर्येत जेवढी श्रद्धा वाटत नाहीं, त्यागांत जेवढा विश्वास वाटत नाहीं, दानधर्म, उपवास, व्रत, पूजापाठ, मंत्रोच्चार, तीर्थदर्शन, यम नियम वगैरे धार्मिक आणि नैतिक आचारांत जेवढी आस्था वाटत नाहीं, तेवढी आस्था, प्रेम आणि श्रद्धा सजनांच्या संगर्तींत वाटते.

संत तुलसी म्हणतात —

एक घडी आधी घडी
आधि मे पुनि आध;
तुलसी संगत साधुकी
कटे कोटी अपराध.

कांहीं सुगंधी सुमनें

आ।पण उद्योगधंदा करून पैसा मिळवितो व कधीं कधीं घालवितो ही. परंतु त्याचा दरमहा व वर्ष अखेर हिशोब झाला पाहिजे. किती मिळविलें किती घालविलें हैं समजलें पाहिजे. त्याशिवाय पाऊल पुढे पडत नाहीं. आपला कोणताही कारभार बीनहिशोबी असतां कामा नये, त्याचप्रमाणे आपण जी अध्यात्मिक घनाची जोड करीत असतो—ती केलीच पाहिजे, तिचाही हिशोब ठेवण्यांत आला पाहिजे. त्या मार्गीत असतां प्रगती किती झाली, किती खुंटली, पाऊल पुढे पडत आहे की, पीछे हाट होत आहे याची जाणीव होत राहिली पाहिजे.

X

X

X

सुख शोधूं गेलें तर तें कोणत्याहि वस्तूत नाहीं. सुख मानण्यावर आहे. खरें सुख आत्मानंदांत आहे. खरें सुख बाहेरून मिळवावयाचें नसते. तें अंतरंगांत शोधावें लागतें. आम्हांला एखादी वस्तु हवीशी वाटते. प्रयत्नांती ती मिळते. तेवढ्यापुरता मनाला आनंद वाटतो. मग मन दुसरीकडे वळतें. ही चंचलता कांहीं केल्या सुटत नाहीं. यासाठीं निग्रहपूर्वक मन अंतर्मुख केलें पाहिजे. तरच शाश्वत सुख आपल्या वाढ्यास घेईल.

X

X

X

प्रत्येक मनुष्य दुसऱ्याच्या दोषांकडे दृष्टी देत असतो. स्वतःच्या नाहीं. स्वतःमध्ये असलेल्या दोषांची त्याला जाणीव नसते. ज्या गोष्टीकडे आपलें लक्ष वळतें ती आपल्या आटोक्यांत कधीं ना कधीं येतें. जो गुण पहातो व ज्याचें मन गुणांकडे खेचलें जातें त्याच्या-कडे गुण येतात व जो दोषांची उजळणी करतो, दोष निवङ्ग लागतो त्याच्याकडे दोष येतात.

थोड्या वेळाच्या सत्संगानें वाळ्यासारखा वाटमारा महान् वाल्मीकि झाला. रामकृष्णपरमहंसाच्या थोड्याच सहवासानें विवेकानंद थोर, महान् बनले.

मीराबाईंनी देखील म्हटलं आहे—

सत्संगथी बे घडीमा भुक्ती

वेदपुरे छे शाख

प्राणी तूं तो सत्संगनो रस चाख ।

सत्संगाची महती अपार आहे. त्याच्या महिमेचें अफाट गुणवर्णन आपल्या साधुसंतानी केलेले आहे. जीवनाच्या वाटेवर यशाच्या अन् उन्नतीच्या मार्गावर जाण्यासाठीं सत्संग आवश्यक आहे.

जें जें कांधीं पहातों, ऐकतों, मनांत साठवतों व विचार करतों त्याचे लेप मनावर चढतच असतात. वाईट गोष्टी दोष दुर्गुण पहात रहाण्याची त्यासंबंधीं विचार करण्याची आपण जेव्हां संवय लावून घेतों तेव्हां आपल्या मनावर त्याचीं पुटें चढल्याशिवाय कशीं रहातील ?

यासाठीं शहाण्या माणसांने दुसऱ्याचे दोष किंवा दुर्गुण काढूं नयेत, ते कधीं उगाळूं नयेत व तो आपल्या चितनाचा विषय होऊं देऊं नये. सर्वत्र चांगलें पहावें, शुभ कामना बाळगावी, दुसऱ्यांचें भलें चिंतावें म्हणजे आपलेही शुभ होत असते.

X

X

X

माया, ममता वाढवीत जाऊं नये. कमी करण्याकडे लक्ष असावें. माया ममतेचा दनारा तुम्हीं जितका वाढवीत जाल, तितका दुखाचा व्याप तुम्हीं आपल्या मारें लावून ध्याल. रोज संसारांत तुम्हांला याचा काय अनुभव येतो तो पडताळून तर पहा !

X

X

X

वैराग्यावद्दल तुमची काय बरें कल्पना आहे ? वैराग्य म्हणजे घरदार सोडणे, भगवीं वस्त्रे धारण करून संन्यास घेणे, याला तुम्ही वैराग्य म्हणतां का ? वैराग्य म्हणजे संसारांत वावरत असतांहि आसक्ति सोडणे; सुखोपभोगांत मन न गुंतविणे, आपलें कर्तव्यपालन व धर्माचरण करणे; जें जें करायचे ते निरीच्छपणे व ईश्वराला साक्ष ठेऊन करणे.

X

X

X

विपत्ति वाट्यास आली म्हणून घावरून जायला नको. साहसपूर्वक विपत्तीला तोंड देण्यांत पुरुषार्थ आहे. भगवंताची ज्याच्यावर कृपा आहे तो संकटाळा घावरणार नाहीं तशावेळीं तुम्ही निराश होऊन गर्भगळींत होता कामा नये. एकदां पाय खन्चले म्हणजे वर येणे कठीण असते. विपत्ति काय किंवा संकटे काय, माणसाची कसोटी पहाण्यासाठीं येत असतात. आपण त्या कसोटीला उतरलें पाहिजे. जो संकटांतून तावून सुलाखून बाहेर पडतो तो तेजस्वी बनतो. धीरगंभीर बनतो. कर्तव्यतत्पर बनतो. त्याला दुसऱ्यावर आलेल्या संकटाची बरोबर कल्पना होते व दुसऱ्याच्या उपयोगी पडण्याची भावना त्याच्याठायीं निर्माण होते.

X

X

X

आपल्या वाट्यास जेव्हां विपत्ति येते किंवा संकट परंपरा ओढवते तेव्हां आपण समजावें कीं, ईश्वराची कृपादृष्टि आपल्याकडे वळत आहे. ईश्वर तुम्हांला स्वतःकडे खैचू पहात आहे, त्याचें स्मरण कधीं घडत नसे तें घडावें असें त्याला वाढूं लागलें आहे म्हणून

श्रीरामप्रभूचे आदर्श जीवन

लेखक : डॉ. शं. टिपणीस

आधुनिक काळांत आम्ही श्रीरामप्रभूच्या जीवनाकडे कोणत्या दृष्टीने पहावें व रोजच्या व्यवहारांत व वागण्यांत त्यापासून कोणते मार्गदर्शन मिळवावें, हैं दाखवून देण्याचा प्रयत्न लेखक श्री. टिपणीस यांनी या लेखांत केला आहे. श्रीसाई-वावांनी श्रीरामचंद्राचे पुण्यस्मरण सर्वांना घडावें व त्याच्या आदर्श जीवनाचे यथाशक्ति आचरण घडावें, या उद्देशाने शिरडींत हा महोत्सव वर्षानुवर्ष सुरु रहावा अशी योजना केली ती उगाच नाही.

—संपादक

श्रीरामचंद्र प्रभु ! ज्याच्या केवळ नामोच्चाराने सर्व पवित्र, निर्मल नि शुद्ध होते, असा हा आमचा दाशरथीराम ! त्याचे पुण्यस्मरण करण्याचा आजचा दिवस, दिवस तरी कसा ? रखरखीत, तपमानाची चढती कमान असलेला हा चैत्र महिना, कडक उन्हाने होरपकून निघते आहे सर्व जीवन, जीवाचे पाणी होत आहे. कंठ शोरून गेल्यामुळे ‘जीवन, जीवन’ म्हणून सर्वत्र हाका हाक चालली आहे. असेहे हे

समजावें. संकटे आली तर येऊ द्या. त्यांत कांही तरी ईश्वरी संकेत आहे. भगवान् तुम्हांला जागवूं पहात आहे. असेहे समजून संकटप्रसंगी धैर्याने वागावें.

* * *

दुःख कोणत्याही एका गोष्टींत नाही. अमूक एक वस्तु जबळ नाही यांतही दुःख नाही. दुःख मानण्यावर, मनाच्या भावनेवर आहे. एखाद्या व्यक्तीला घरांतून बाहेर घालवून दिलें जातें तर एखादा इसम संन्यास घेऊन घरदार सोडून जातो. दोघेही घरांतून बाहेर गेले. परंतु त्यांत सुखी कोण ? जो स्वेच्छेने गेला तो. ज्याला घालवून दिलें तो दुखी कष्टी ! परंतु आपण एका गोष्टीची मनाशी लूणगांठ बांधून ठेविली पाहिजे की, भगवान आमचे अमंगल करणार नाही. आमचे मंगल व्हावें व आमचे कल्याण व्हावें हीच त्याची सदासर्वकाळ दृष्टि असते. यासाठी कोणतीही स्थिति वाट्याला येवो. ही भगवंताची कृपा असेहे मानून आपल्या वाट्याला आलेले कर्तव्य पार पाढण्यासाठी झटावें व त्याचा विसर क्षणभरही पडूं देऊ नये.

कष्टमय जीवन, मध्यान्हीं सूर्य तळपतो आहे व या कष्टमय जीवनांत भर टाकतो आहे. भुकेन्ने कावळे काव काव करीत आहेत. पशुपक्षांसह मानव परिस्थितीने होरपळून निघत आहे. जीवनाचे 'जीवन' कडक तापाने आटत आहे. कोणी जीवन देईल काय या आशेने आर्त जीव इतस्तः बघत आहेत व फिरत आहेत. अशा या आर्त-मानवाला जीवनाच्या उन्हाळ्यांत दिलासा देण्यासाठी, थंडावा आणण्यासाठी, त्याच्या जीवनांत अमृत वर्षाव करून जीवनाला नव पालवी आणण्यासाठी संकटहारी असें आपलें धनुष्य घेऊन श्रीरामचंद्रप्रभु आपल्यांत येऊन खडे आहेत.

असा तो पवित्र दिवस

पहा त्यांचें सुख. किती प्रफुल्ल ! किती तेजस्वी ! हास्य मुख तें ! त्याच्या नुसत्या दर्शनानें आर्ताला अमृत मिळतें. मानवी जीवनास नवीं पालवीं फुड्हं लागतात. नव उत्साह निर्माण होतो. नव आशाआकांक्षा फुल्दं लागतात. मानवी जीवनच नव्हे तर सर्व निसर्ग नव पळवांनीं, फळाफुलांनीं बहरूं लागतो. प्रभु येणार या नुसत्या बातमीनें सर्व जीवन नवतेजानें रसरसूं लागतें. वृक्ष नवपळवांनीं डोलूं लागतात. आमृवृक्ष फलभारानें झेलायमान होतात. नवजात बालकाच्या कांतिप्रमाणें कोंवळी तांबडी पालवी शाढा शाढावर खेळूं लागते. कोंवळी नाजुक इवलालीं विल्वदळें प्रभुपित्यानें आपणास शिरोधार्य ध्यावे म्हणून अधीरतीनें बागडतात. प्रभूच्या आगमनाच्या बातमीचा हा परिणाम. मग तो प्रत्यक्ष आल्यावर जीवनांत केवढी क्रांति होईल ? केवढा अमृत वर्षाव होईल ! असा हा प्रभु थोड्याच दिवसांत अवतीर्ण होतो. तोहि कोणत्या दिवशीं ? नवमी. प्रभूचा संदेश देणारा हा पवित्र दिवस,

नव-मी. मी सदा नवीन आहें, मलीन होत नाहीं. जुना होत नाहीं. वर्षांनुवर्षै मी येतो आहे. अनादिकाल माझ्या वयाला झाला पण नव-मी आहे. तेजानें रसरसलेले, आनंदानें फुललेले, कधीं मलीन न होणारे, सदा नव असलेले असें मूळ जें चैतन्य जी शिवशक्ति तो मीच आहे. तुमच्यांतही मी आहेच. मग संकटाच्या उन्हाळ्यानें आर्त कां होता ? दुःखी कष्टी कां होता ? दुष्टांना सुष्ट करण्यासाठीं व सुष्टांना पुष्ट करण्यासाठीं हा मी आलों आहे कीं ! तुम्हाला संकटांतून मुक्त करणारे पहा हैं माझें धनुष्य व त्यांतून सुटणारा भात्यांत असलेला हा बाण. तुमच्याही भात्यांत भरपूर बाण आहेत. करा त्यांचा उपयोग, चढवा संकटावर हळा जीवनांतला उन्हाळा, जीवनांतील सहारा रामनामाच्या बाणानें नाहींसे कळून तेथें स्वर्गींचे नंदनवन करा. नेभक्टपणा ठाका. कंबर कसा, प्रयत्न करा व माझ्याकडे पहात पहात आपले बाण सरसावून वाटचाल करा, घाबरू नका. भेदरू नका. ‘मी’ आहें ना अष्टौप्रहर तुमचा सांगाती.

आदर्श मानवी जीवन

अशाप्रकारचा स्फुर्तिदायक संदेश देणाऱ्या या पवित्र दिवशीं आमच्या जीवनांत पुन्हा राम निर्माण करण्यासाठीं प्रभुरामचंद्र अवतीर्ण झाले. आईला आपण एकेरी नांवानें हाक मारतो. तद्रुत आम्ही या प्रभूला लाडिकपणे, प्रेमळपणे राम या एकेरी नांवानें हाक मारतो. आमचा राम म्हणे आमचा जीव की प्राण. आमचा आदर्श आहे तो. आदर्श मानवी जीवन म्हणजे रामचरित्र. भारतीय जीवनांत राम पूर्ण मिसळून एकरूप होऊन गेलेला आहे. आमच्या हरएक व्यवहारांत आम्हांला राम दिसतो. तसा तो आपण पहातों म्हणून आपल्या जीवनांत राम आहे. मुलांमुलींना देवादिवांची नांवें टेवण्याची पूर्वी आपल्यांत प्रथा होती. उद्देश हा कीं त्या योगें न कळत कां होईना, आपल्या जिव्हेला नामस्मरण घडावें. रामाचें सामर्थ्य दर्शक असें रामबाण वैरे शब्द भावेत रुढ झाले आहेत. त्यावरून रामाची छाप आपल्या मनावर किती आहे हें ध्यानीं येईल. ज्या योगें न कळत कां होईना, रामनाम तोंडी येईल अशी ही पूर्वजांची युक्ति कौतुकास्पद नव्हे काय ?

राम हा उच्चतम भारतीय संस्कृतीचा आदर्श असल्यामुळे रामनवमी म्हणजे एकप्रकारे भारतीय संस्कृतीचा वर्धापन दिनच आहे. यामुळे या दिवशी रामचरित्राक्रोबर भारतीय संस्कृतीचीही आठवण आपण केली पाहिजे. वर्धापन दिनीं आपण केलेल्या कार्याचा आढावा घेतों व पुढील कार्याच्या रूपरेषा आखीत असतों. यास्तव या दिवशीं आपण गतवर्षांत अध्यात्मिक व सामाजिक दृष्ट्या भारतीय संस्कृतीची तत्त्वे अमलांत आणण्यांत किती यशस्वी झालों, त्यांत किती अपयश आले, कां आले याचा वैयक्तिक व सामाजिक आढावा आपण घेतला पाहिजे व ज्यामुळे हे अपयश आले ते दोष पुढील वर्षी नाहींसे करण्यास कोणती उपाय योजना करावी याची रूपरेषा आपण आखली पाहिजे. राम ही पावित्र्याची, निष्कलंक शुभ्रतेची मूर्ति असल्यामुळे आपण आपलें हरएक व्यवहार मग तो संसार असो, समाज कार्य असो, की राष्ट्रकार्य असो, वा पोटापाण्याचा धंदा असो, पवित्र निष्कलंक राखण्याची कोशीस केली पाहिजे.

घोव्याचें उदाहरण

आपलें चारित्र्य निष्कलंक राखण्यासाठीं, त्यावर यत्किंचितही डाग न राहावा म्हणून पावित्र्याचें पराकोटीचें पालन रामानें केलें हें घोव्याच्या प्रसिद्ध दाखल्यावरून दिसून येतें. अशा प्रकारच्या गुणांचा पराकोटीचा प्रकर्ष आपण साध्य करू शकणार नाहीं, एवढेंच नव्हे तर गुणांचा तम भावही आपणास साध्य होणार नाहीं हें खरें असलें तरी तर भावाचा प्रकर्ष करून इतरांपेक्षां आपली भारतीय संस्कृति वरच्या पातळीवर ठेवणे

मनांत आणल्यास आपणांस पूर्णपणे शक्य आहे. निदान तसा प्रयत्न करणे हें खासच आपल्या हातीं आहे. रामाच्या वेळची समाज परिस्थिति आणि सर्वसाधारण जनतेच्या बुद्धीची पातळी व आजची समाज स्थिति आणि सर्वसाधारण जनतेच्या बुद्धीमत्तेची मर्यादा यांत जमीन अस्मानाचे अंतर असले म्हणून कांही मानवी भावनांत फरक क्षाला आहे अशांतला प्रकार नाही. पितृप्रेम, मातृप्रेम, भातृप्रेम, पतिपत्नीचे प्रेम आदी भावना पूर्वप्रिमाणेच मानवाच्या ठिकाणी कायेम आहेत. काय फरक असेल तो कमी जास्तपणाचा एवढेच. यामुळे रामाच्या जीवनांत ज्या गुणांचा प्रकर्ष आढळतो ते आत्मसात करण्याचा प्रयत्न करणे हें एक आपलै पवित्र धार्मिक कर्तव्यच आहे. आदर्श कठीण आहे, अव्यवहार्य आहे असें म्हणून तो डावलप्यापेक्षां होईल तेवढी मलल मारणे हें अधिक श्रेयस्कर आहे. कठीण म्हणून अभ्यासाला डावलणारा विद्यार्थी मथ्थड होत जातो तर सतत प्रयत्नानें कठीणावर मातं करण्याची आकांक्षा चाळगणारे विद्यार्थी आस्ते आस्ते हुष्पार होत जातात हा अनुभव आपणास आहेच.

पितृकृपाची फेड

मातृपितृ भक्तीची कमाल मर्यादा आपणांस श्रीराम चरित्रांत पहावयास मिळते. पित्यानें दिलेल्या वचनाची पूर्ती करण्यासाठीं रामानें चौदा वर्षे कष्टतर वनवास भोगला व पितृऋण फेडले, कैकेयीच्या कुटील डावाची व स्वतंत्रवर येणाऱ्या संकटांची पूर्ण जाणीव असतांही रामानें स्वखुषीनें हा मार्ग स्वीकारला हें विशेष, त्यांतही रामाचा विवाह झाल्यावर ही घटना घडली हें त्यांतत्या त्यांत अधिक विशेष आहे. पितृऋण म्हणून कांही आहे ही कल्पनाच आजच्या सुपुत्रांत नसते तेथें तें क्रृष्ण फेडण्याची गोष्ट तर लांबच राहिली. ज्या समाजांत आपण लहानाचे मोठे झालें त्या समाजासंबंधी आपणांवर असलेली क्रृष्णे मोठेपणी आपण ऐडावयाची असतात ही जाणीव आजच्या शिक्षणांत व मासवात नसल्यामुळे मोठेपणी म्हातारे आईवडील अलीकडील तरुणांना एकप्रकारे अडगढीसारखे वाटत असतात हा अनुभव घरांघरी अनेक वयस्कर माता-पित्यांना येत आहे. मुलगा मोठा होऊन पैसे कमावू लागला व विवाहीत झाल्य कर्ती, आईवडिलांच्या सुखाच्या आशा ढासळून त्यांच्या नशिबी ‘दिवस कंठणे’ एवढेच येतें. आजचा बहुतेक सुशिक्षित विवाहीत वर्ण आईवडीलांच्या जाण्याची जणू कांही वाटच पहात असतो, भारतीय संस्कृतींतील पितृऋणाच्या कल्पनेचा अगदीं निकृष्ट असा नसुना अनेक ठिकाणी पाहण्यांत येतो. आईवडिलासंबंधीच्या अज्ञादराच्या भावना तरुणांमध्ये दिवसेंदिवस अधिक बळावत आहेत. त्याना अटकाव करणे जरुर आहे. आईवडिलांसंबंधी आदराची भावना व त्यांची जोपासना करण्याची वृत्ति जर आम्ही मुलंसुर्यांव निर्माण करू शकले तरच मातृदेवो भव याला कांही

अर्थ राहील; नाहींतर आर्य संस्कृतीची स्मृतिचिन्हे म्हणून शब्द कोषांत त्यांचे स्थान राहील. भारतीय संस्कृतीच्या अभिमान्यांनी या दिशेने कार्य करण्यासाठी रामजन्मोत्सवाचा उपयोग करून घेतला तर उत्सवाचे सार्थक होईल. या कामी हरिदास व पुराणिक यांनी पुढकार घेतला पाहिजे. परंतु आमच्या माहितीप्रमाणे पितृऋणाची आम्हां आर्यांची कल्पना विस्तारून आधुनिक भाषेत ती मांडून तरुणाना समजावून देण्याचे कार्य किंतनांतून वा पुराणांतून कोणी केले आहे, असे दिसत नाही. पिठोरी असावास्या हा मातृदिन म्हणून पाळतात त्याचप्रमाणे रामनवमी हा पितृदिन म्हणून पाळणे शक्य होईल की नाही याचा विचार व्हावा असे वाटते.

बंधुप्रेमाचा आदर्श

मातृप्रेमाचा आदर्शही आपणांस श्रीराम चरित्रांत पहावयास मिळतो. सावत्र भावांतील सलोखा व एकमेकांच्या सुखासाठी झटप्याची वृत्ति जितके भाऊ तितक्या चुली असलेल्या हळीच्या काळीं सारख्या भावांनीही अनुकरण करण्यासारखी आहे. त्याकाळी एकादा आधुनिक सुशिक्षित भरत असतां तर म्हणाला असतां वरें झाले रामवनवासास जातोय तो. आतां आपणांस सुखाने राज्य करण्यास मिळेल. रामाला माधारी आणण्याची खटपट करण्यापेक्षां स्वतः राजसिंहासनावर जाऊन बसण्याची अधिक घडपड त्याने केली असती. हळीच्या भाषेत सांगायचे म्हणजे तो राजकारण खेलला असता. भरताच्या बंधुप्रेमाने मातृप्रेमावरहि कडी केली आहे हैं रामाला वनवास भोगायला लावल्याबद्दल भरताने आपल्या मातेची जी निर्भत्सना केली आहे त्यावरून दिसून येते. आदर्श पतिपत्नी म्हणून राम व सीता यांचा उल्लेख करण्यास हरकत नाही. पतिप्रेमाचा व भक्तीचा आदर्श म्हणजे सीता होय. समाने नकार दिला असतांहि स्वखुषीने आपल्या पतिबरोबर हाल-अपेष्टा भोगण्यास तयार असलेली त्या काळीची सीता व कायदा व हक्क यांच्या आधारे संसारचक लोटणारी आजची सुशिक्षित तरुणी पाहिल्यावर दोघीच्या मानसिक ठेवणींत व जीवनाकडे पाहण्याच्या दृष्टीकोनांत केवढी तफावत आहे तें लक्षांत येते. आपला सर्व मीपणा पतिचरणी वाहून पतीचे सुख तेंच आपले सुख, त्याचे हाल तेंच आपले हाल या वृत्तीने वाग्मूळ संसार सुखाचे करणाऱ्या गृहिणीचे प्रमाण कमी होत आहे. उलटपक्षी पत्नी ही आपले जीवन कुलवणारी सहचरी आहे, तिच्या जीवनाची जबाबदारी आपल्यावर आहे, तिलमहि सर्व मानवी भावना आहेत, तिचे दुःख तें आपलेहि दुःख याची जाणीव ठेवून संसार क्रणारे पतिराज दिवसेदिवस महाग होत चालले आहेत. अशा परिस्थितींत पत्नीपत्नी संबंधी आर्य भूस्कृतींत असलेल्या उच्चतम भावना आजच्या समाजाला रामचरित्राच्या साक्षात्ते विशद करून सांगणे, पदवून देणे हैं आम्हां आर्यांचे कर्तव्य नव्हे काय? ६३

रावणाचा वध

रामाने रावणाला मारलें म्हणजे 'अहं' रावणाचा वध केला हा आध्यात्मिक दृष्टीकोन ठोकूच अहे. परंतु मानस शास्त्राच्या दृष्टीकोनांतून पाहिल्यास काय दिसून केले? हा रावण त्या लंकेच्या रावणापेक्षांहि भयंकर आहे. तो समाजाला ग्रासून नाहिला आहे व प्रत्येक व्यक्तीस पोखरीत आहे. या रावणाने व्यक्तीला, समाजाला व राष्ट्राला खाऊन टाकले आहे, आळस हा आमच्या आयुष्यावर, उन्नतीवर घाला वालणारा मोठा रावण आहे. आम्हीं चागलें आहोत, आमच्यांत सामर्थ्य आहे. पण आळसाने आम्हाला खाऊन टाकले आहे. आपण लोक एकंदरीत आळशी अशी आपली जागतिक कीर्ति आहे. वेदातामुळे माणसे आळशी होतात हा सुशिक्षितांत रुढ असलेला प्रवाद झुना झाला असला व स्वामी विवेकानंदानी स्वउदाहरणाने व तर्काने त्याचे खंडण केले असलें तरी हा समज अजूनही पूर्णपणे नाहिंसा झालेला नाही. तो घालविष्याची मारुतीच्या साह्याने—ब्रलाने आपण या रावणाचा वध केला पाहिजे. या रावणाला आमच्या आध्यात्मांत कोठेही थारा मिळतां नये. रावण हा सोन्याच्या लंकेत ऐश्वर्यांत राहत असे. सुखोपभोगांत व ऐश्वर्यांतच आळसाचें पोषण होतें. यास्तव केवळ सुखोपभोग वा ऐश्वर्य यांच्यामागें न लागतां रामाप्रमाणे थोडी फार कां होईना कष्टतर आयुष्याची सवय प्रत्येक व्यक्तीस पाहिजे. सदैव ऊन राहिल्यास जीवन खुरटेल यास्तव मधून मधून रात्र ही पाहिजेच. आयुष्यांत दिवस रात्र असल्याखेरीज खरें सुख खरा आनंद निर्माण होणार नाही. रामाप्रमाणे संकटाला प्रात परिस्थितीला तोड देण्याची आपली तयारी पाहिजे. रावणाचा भाऊ कुंभकर्ण. आळसाचा भाऊ झोप. आळसामुळे झोप येते व झोपेमुळे आळस येतो. एकाचा पाढाव झाला की दुसऱ्याचा आपोआप नायनाट होतो. रामाला मारुतीचें साहाय्य होतें. आपणालाही हरएक अवहारांत मारुतीची जरूर आहे. म्हणून आपण बलोपासना केली पाहिजे, नेभळट व अशक्त माणसाचा टिकाव हळीच्या घकाघकीच्या काळांत लागणार नाही. यास्तव व्यायाम व योग्य आहार-विहार यांच्या योगे आपण शक्ति कमावली पाहिजे, मात्र या बलाची बैठक रामभक्तीवर आधारलेली पाहिजे. रामभक्तीमुळे मारुतीला महत्व व त्याच्या कार्याला यश आले आहे.

वनवास म्हणजे काय?

रामाच्या वनवासापासून अनेक गोष्टीं शिकण्यासारख्या आहेत. राजपुत्र राम, ऐश्वर्यांत व सुखांत वाढलेला राम, राज्याभिषेकाचा तोडाशीं आलेला गोड घास टाकून देतो, सर्व ऐश्वर्य व सुख बाजूस सारतो व वनवास पत्करतो एवढेच नव्हे तर हालअपेषण कष्ट, विरह सहन करून संकटांशीं झगडून रामराज्य निर्माण करतो या सर्व घटना

काय वाणू तरी संतांचे उपकार

संतांचा साम्यवाद

A decorative horizontal border at the bottom of the page, featuring a repeating pattern of stylized, swirling scrollwork or cloud-like motifs.

महाराष्ट्रांतील थोर विद्वानांनी नवभारतांतील लेखांच्याद्वारे संतांच्या संस्मरणीय कामगिरी संबंधाने वेळोवेळी प्रगट केलेल्या विचारांचे संकलन करून तें आमच्या वाचकांसाठी साभार प्रगट करण्यांत येत आहे.

साम्यवादात्त्वी सोनेरी पताका

ज्ञानदेवांच्या काळांतच चोखामेला महार म्हणून त्याची कितीतरी हेटाळणी झाली. ब्राह्मणादिकांनी त्यांच्या छळ केला, त्यांचेवर नाना प्रकारन्ते आल घेतले, त्याला मारहाण केली. आणि हा प्रकार कशासाठी? तर अस्पृश्य मनुष्य भक्तीच्या प्रांतांत येऊं पाहतो हैं मोठें विपरीत वाटले त्यावेळी!

चोखा महाराने करुणवाणीने एके प्रसंगी विनवणी केली आहे:—

‘धांव घाली विठु आतां चालूं नको मंद।

बड़वे मज मारिती ऐसा कांही अपराध

विठोबाचा हार तुझे कठीं केसा आला ।

शिव्या दता महारा म्हणता दव बाटवाला
आलो दी प्राप्ति आलो दीपि —

अहा जी महाराज, तुमचे द्वाराचा कुतरा
तका जी मोकळं चक्रपाणी डिमेदार ॥

जोडोनिया कर चोखा विनवितो देवा ।

बोलिलों उत्तरें परि राग नसावा ॥

आणखी एका अभंगांत हीच सामाजिक तक्रार त्यानें स्पष्ट तज्ज्ञानें मांडली आहेत.

‘याती हीन माझी देवा । कैसी घडे तुझी सेवा ।

मज दूर दूर हो म्हणती । तुज भेटूं कवण्या रीती ।

माझा लागताचे कर। सेताडी, घताती करार।

माह्या गावदा गापाळा । करुणा भाका चाखामळा ॥

चोखोबांचा मुलगा कर्मिळा हा ताज्या तरण्या रक्काचा महार संत या वाबतींत चिडलेलाच दिसतो, परमेश्वरास या जन्मजात विषमतेचा जाव कठोर शब्दांनी विवारलेला आहे :

‘आमुची केली हीन याती। तुज कांन कले श्रीपती॥

जन्म गेला उष्टै खाता । लाज न तुभच्या चित्ता ॥

आणखी एके ठिकाणी तर कर्ममेळ्यानें व्यावहारिक सुखाच्या भूमिकेवरून विषमतेची चौकशी केली आहे :

‘तुमच्या संगतीचे काय सुख आम्हां । तुम्हां मेघश्यामा न कळे कांही ॥
हीनत्व आम्हांसी हीनत्व आम्हांसी । हीनत्व आम्हांसी देवराया ॥

गोड कधी न मिळौंचि अन्न | सदा लाजिरवापें जगामध्ये ॥

तम्हांसी आनंद सखाचा सोहळा । आमुचे कपाळा वोखटपण ॥

चोखियाचा झणे कर्मेला देवा । हान्चि आसुचा ठेवा मागाभाग ॥

महाराचा विटाळ सर्वोना होऊँ लागला, त्याची संगत, त्याची सावली सर्वोना बाधूं लागली तेव्हां हा विटाळ आहे तरी काय ? कोटून आलें हें विटाळाचें प्रकरण ? सर्व एकाच अव्यक्ताचा विस्तार म्हणतात तर एक सोवळें व एक ओवळें हा भेद कोटून आला ?—असे प्रश्न चोखोबाब्या मनांत निर्माण होणारच. ‘एक बिंदुसें विश्व रच्या है, को बाह्यन को शूदा’ असा प्रश्न पुढे कबीराने रोकठोकपणे उपस्थित केलेला आहे. चोखा महाराने तर या विटाळाचें तत्त्वशाननच उभें केलें आहे. असेल तर सर्वच ओवळें किंवा सोवळें आहे. एक ओवळें व एक सोवळें हें संभवणारच नाही.

‘पंच ही भूतांचा एकाचि विटाळ । अवघाचि मेळ जगी नांदे ।

तेथें तो सोवळा ओवळा तो कोण | विटाळाचे कारण देह मूळ |

આદિ અંત્યે અવધા વિટાલ સાંચલા | સૌંબળા ઝાલા કોણ ન કલે |

चोखा म्हणे मज नवल वाटते | विटाळापरते आहे कोण ?

सोवळे—ओवळे हैं ज्याच्या त्याच्या पाहण्यावर अवलंबून असून सोवळ्या—ओवळ्या पलीकडचा देव मी पाहिला असें एके ठिकाणी चोखोबा सांगतात :

‘नीचाचे संगतीं देव विटाळ्ला । पाणिये प्रक्षाळोनि सोबळा केला ॥

मुक्तीच सौवळा कोठे तो ओवळा । पाहतां पाहणे डोळा जयापरी ॥

सोवळ्याचे ठारीं सोवळा आहे । ओवळ्याचेठारीं ओवळा कांन राहे ? ॥

चोखा म्हणे देव दोहीच्या वेगळा । तोचि म्यां देखिला हाष्टिभरी ॥

चोखा महाराचे विटाळावरील अभंग फारच श्रेष्ठ दर्जाचे आहेत. त्यांची तात्त्विक भूमिका एवढी तर्कशुद्ध आहे की, साम्यवादाचा भरभळम पाया संतांनी कोणत्या बाबतीत उभारला या गोष्टीचा निर्णय येथे व्हावा. जन्मजात जाति ही संतांनी मानली नाहीं. चोखा अंत्यज जातीत जन्मला; पण कमीने तो एवढा मोठा झाला की, त्याच्या पायावर ब्राह्मणानेहि डोके ठेवावें. चोखा वरून ‘डॉग’ असला तरी त्याच्या मनांतील माव मात्र शुद्ध होता. आणि या शुद्ध भावासुलेच मानवी जीवितास सौंदर्य प्राप्त झालें आहे. बंका हा चोखोबाचा मेहुणा त्यानें एके ठिकाणी चोखोबाचे महत्त्व उत्तम रीतीने वर्णन केलें आहे.

‘ चोखा चोखट निर्मळ । तयां अंगी नाही मळ ।
 चोखा सुखाचा सागर । चोखा भक्तीचा आगर ।
 चोखा प्रेमाची माउली । चोखा कृपेची सावली ।
 चोखा मनान मोहन । बंका घाली लोटांगण । ’

चोला महाराचें हें आध्यात्मिक वैभव म्हणजे संतांनीं पुरस्कालेल्या साम्यवादाची सोनेरी पताकाच होय.

चोखा जातीनें महार म्हणून हीन योनीमधील तर कान्होपात्रा बोलून चालून पापकर्मीत रुतलेली नायकीण. पण पतितपावनाच्या दारीं तिचें लक्ष लागल्यावरीवर ती इतर संतांच्या मालिकेत जाऊन स्थिर झाली. ती स्वतःच एके ठिकाणी म्हणते,

‘पतित तूं पावना, म्हणवीसी नारायण।

तरी सांभाळी वचन, ब्रीद वागवीस जाण ।

याती शुद्ध नाहीं भाव, दुष्ट आचरण स्वभाव ।

मुखीं नाम नाहीं । कान्हेपात्रा शरण पार्यी ॥

दीन पतित अन्यायी । शरण आल्ये विठाबाई ।

मी तो आहे यातीहीन । न कळे कांहीं आचरण ।

मज अधिकार नाहीं । भेटी देई विठाबाई ।

ठाव देर्इ चरणापार्शीं । तुझी कान्होपात्रा दासी ॥

आणि कान्होपात्रेच्या या प्रार्थनेचा उपयोग होऊन तिचे पापकर्म धुवून निघालें. परमेश्वराच्या दरबारांत तिलाहि मानाचें स्थान प्राप्त झालें.

‘जातीकुळ नाहीं तयासी प्रमाण’

याप्रमाणे केवळ जन्मामुळे एखाद्यास समाजापासून दूर राहावे लागते, हा विचारच संतांच्या साम्यवादांत उरला नाही. त्यांनी तत्त्वप्रचाराहि याच मार्गाने केला व त्याप्रमाणे कांही हीनयाती संतांना श्रेष्ठ प्रकारचे आध्यात्मिक सुख प्राप्तहि झाले. तुकारामबोवांनी तर ब्राह्मण कोण आणि शुद्ध कोण याचा निर्वाच्या त्या कर्मावरूनच दिला आहे.

‘जिही म्हणविलै हरिचे अंकित | जातीचे ते होत कोण तरी |

जातकुल नाहीं तयासी प्रमाण । अनन्या अनन्य तुका म्हणे ॥’

याप्रमाणे हरीचे दास जातिभेदातीत असतात असें सांगून बोवा एके ठिकाणी
म्हणतात—

‘महारासी शिवे, कोपे तो ब्राह्मण नव्हे,
तया प्रायश्चित्त कांहीं, देहत्याग करितां नाहीं।

नातळे चांडाळ त्याचा अंतरीं विटाळ ।

ज्याचा संग चित्तीं तुका म्हणे तो ते याती ॥ १

म्हणजे आपली जाति आपलें कम ठरवितें, जन्म नाहीं, असेंच तुकोबांना सांगावयाचे आहे. ‘उत्तम कुळीं जन्म क्रिया अमंगळ’ असेल तर काहीं उपयोग नाहीं.

‘जातीचा ब्राह्मण न करितां संध्यास्नान ।

तो एक नांवाचा ब्राह्मण होय हीनाहूनी हीन ॥ २

एकदां परमेश्वराचे नामस्मरण केलें कीं हरिभक्त ही एकच जाति उरते असे सांगून हीन यातींत जन्मास आलेल्यांची नामावळीच एके ठिकाणीं तुकोबांनीं दिली आहे:—

‘पवित्र तें कुळ पावन तो देश जेथें हरिचे दास जन्म घेती ।

कर्मधर्म त्याचा झाला नारायण । त्याचेनि पावन तिन्ही लोक ॥

वर्ण अभिमानें कोण झाले पावन । ऐसें द्या सांगून मजपाशीं ॥

अंत्यजादि योनि तरल्या हरिभजनें । तयाचीं पुराणे भाट झालीं ॥

वैश्य तुळाधार गोरा तो कुंभार । धागा हा चांभार रोहीदास ॥

कबीर मोमीन लतिफ मुसलमान । सेना न्हावी जाण विष्णुदास ॥

कान्होपात्रा खोडु पिंजारी तो दाढु । भजनीं अभेदु हरिचे पार्यी ॥

चोखामेळा बंका जातीचे महार । त्यासी सर्वेश्वर ऐकय करी ॥

नामयाची जनी कोण तिचा भाव । जेवी पंढरीराव तिये सर्वे ॥

मैराळ जनक कोण कुळ त्याचे । महिमान तयाचे काय सांगो ? ॥

यातायातीं धर्म नाहीं विष्णुदासा । निर्णय हा ऐसा वेदशास्त्रीं ॥

तुका म्हणे तुम्ही विचारावें ग्रंथीं । तरिले पतित नेणो किती ॥ ३

आणि एकदां ही समानतेची भूमिका पत्करल्यानंतर भक्तीच्या वा परमार्थाच्या

प्रान्तांत तरी जन्मजात जातिभेदामुळे निर्माण झालेली विषमता संपली. ‘अवधीं भूते साम्यां आलीं’ अशी अनुभूति तुकारामास येऊ लागली. परमेश्वराच्या दारांत कोणाचीहि मिरासदारी केवळ जन्मावर आधारलेल्या श्रेष्ठ-कनिष्ठत्वावर अवलंबून नाहीं हाच उद्घोष मराठी संतानीं वारंवार केलेला आहे. सामान्यतः आपली समजूत अशी कीं, पुरुष हा प्रगतिशील व स्त्री मात्र सनातनवृत्तीला चिकटून राहणारी. पण संत कवयित्री बहिणाबाई हिनें ब्राह्मणधर्माचे विवेचन केलें आहे तें वाचून तर्कप्रवण पुरुषानेंहि चकित व्हावें अशी त्याची योग्यता आहे. बहिणाबाईच्या मर्तें केवळ जीव धारण करणारा तो ब्राह्मण नव्हे. कारण पशुपक्षी, चांडाळ यांत सारखाच जीव असतो. देहत्व शी पण ब्राह्मण्याची खूण नाहीं. ब्राह्मण हा वर्णातींत आहे. असुक एका जातींत जन्म झाला सहणूनहि तो ब्राह्मण नाहीं, पंडितागीरी एखाद्यानें केली म्हणजे तो ब्राह्मण झाला असें नव्हे. असें वारंवार सांगून तिनें शेवटीं निर्णय

दिला आहे की ‘ब्रह्म जाणे तोचि ब्राह्मण बोलिजे’ आणि हें ब्रह्म कौणत्याहि जातींतील माणसानें जाणलें की तो ब्राह्मण शाळा असा भोठा कांतिकारी विचार बहिणाबाईनें विस्तारानें सांगितलेला आहे. जन्मानें सर्वजण समानभूमिकेवरच असून पुढे आपल्या कर्मानें त्याचें त्याचें महत्त्व ठरत राहिते हा साम्यवादाचा मुख्य सिद्धांत संतांनीं अतेक वेळां उदाहरणे देऊन निवेदिला आहे.

—डॉ. प्र. ज. जोशी

X

X

2

तुकाराम व नामदेव

तुकाराम व नामदेव या दोन्ही संतांचे काव्य आत्मनिवेदनपर असलें तरी तें प्रासंगिक व सहजस्फूर्तं आहे. त्यांच्या काव्यांत त्यांचे भावसंपन्न व तरल आंतरिक जीवन साकल्यानें प्रतिबिंबित झालें आहे. “नामदेवानेंच माझ्या स्वप्रांत येऊन मल्ला जागें केलें व कवित्व करण्याचे काम करावें असें सांगितलें,” असें तुकोवांनी लिहून ठेवलें आहे.

नामदेव व तुकाराम यांच्या स्वभावांत फरक आहे. नामदेव सात्त्विक आहे. तर तुकाराम राजस आहे. नामदेवाची वृत्ति नम्र, दयाळू, प्रेमव्ह, भोव्हीभाबडी व संवेदनाक्षम आहे. तुकोचांतहि हे स्वभाव विशेष आढळतात; पण तुकोबाच्या व्यक्तित्वाची ही एक बाजू झाली. मेणाहूनहि मऊ असलेला हा विष्णुदास प्रसंगी वज्रालाहि भेदील असा कठोर होऊं शकतो. त्याचा स्वभाव आक्रमणशील आहे. तो जितका नम्र तितका फटकळ आहे. जेवढा क्षमाशील तेवढाच भांडखोराहि आहे. “दुर्जनांसि पंचानन । तुका अणुरेण संतांचा ॥” अशी त्याची भूमिका आहे. त्याची ही वृत्ति म्हणजे भौवतालच्या परिस्थितीची प्रतिक्रिया आहे. केशवसुतांच्या काव्यांतला जोप, सामर्थ्य, परखडपणा, ओबडधोबडपणा, आत्मविकार (Self-expression) आत्मनिष्ठा (Self-assertion) आणि कणखरपणा तुकाराच्या अभंगांत आढळतात. “नामदेवाच्या सुगुणोपासनेत आत्मसमर्पणाची ओढ आहे, तर तुकारामाच्या भक्तिभावनेत आत्मविकासाची प्रेरणा आहे.” त्यामुळेच देवाशी बोलताना तुकाराम स्वतःला विसरत नाही. प्रसंगी तो देवाशी हुजताहि घालतो. भक्तीच्या आवेगांत त्याला स्वतःच्या व्यक्तित्वाचा विसर पडत नाही. उल्ट “लक्षण समुद्रां झागा मागे । तेहि समुद्र जालें अंगे ॥” अशीं तन्मयता नामदेवाच्या हृतीत आहे.

‘भावना म्हणजे गोठलेला विचार’ (Emotion is condensed thought) ही उक्ति तुकारामाच्या बाणीला लागू पडते. त्याच्या विचाराला भाववेत्रे अवगुंठण आहे. त्याच्या शब्दांतन भरघोस अनुभूति प्रमट होते. त्यामुळे त्याच्या खेलीला सूत्रमयता प्राप्त झाली आहे. अर्थात् त्यांत अधिकं आहे. ३२

महापुरें झाडें जातीं । तेथें लळ्हाळे वांचती ॥
जया अंगी मोठेपण । तया यातनां कठीण ॥
निश्चयाचें बळ । तुका म्हणे तेंचि फळ ॥

—तुकारामाच्या अशा अनेक काव्यपंक्तींना म्हणीचे स्वरूप प्राप्त झाले आहे.

“ सर्वं भक्तांमध्ये नामदेव व तुकाराम हे अत्यंत आतुर भक्त होते असें महणाव्यास हरकत नाहीं. पुढे दोन-तीनशे वर्षांनी जसा तुकारामांनी देवाच्या प्राप्त्यर्थ टाहो कोडला, त्याप्रमाणेच यावेळीहि नामदेवांनी मोठ्या करुणामय वाणीने देवाची प्रार्थना केली आहे. ”

“ नामदेवांच्या वाणीत अत्यदभुत गोडी आहे. ही सारी गोडी त्याच्या उत्कट विष्टलभक्तीमुळे आली आहे.....पंढरी, पंढरीचा विष्टल, विष्टलाचे वैष्णवभक्त, विष्टलभक्तांचा म्हणजे वारकर्यांचा समागम, विष्टलाचे नामसंकीर्तन यांविषयी त्यांच्या हृदयांत अपार प्रीति नांदत होती, तीच त्यांच्या अभंगांतून उसळली आहे... ‘मऊ मेणाहूनी आम्ही विष्णुदास। कठिण वज्रास भेदूं ऐसे ॥’ अशी तुकोबाच्या वाणीला दुधारी पात आहे. नामदेवाच्या वाणीला कठीण विचारांचा संपर्क प्रायः लागलेला नाही. तुकोबांना स्वतःचा परमार्थ व लोकोद्धार या दोन्ही गोष्टी साधायच्या होत्या व त्यामुळे ती कोठे मृदु व कोठे तीक्ष्ण अशी आहे, नामदेव स्वतःच्याच अंतर्मुखवृत्तींत व अंतरंग प्रमोल्हासांत सर्वदा निमग्न असत... अशा कोमल अंतःकरणांतून प्रखरतेच्या ठिणग्या बाहेर पडल्या नाहीत. स्वभावभेद व परिस्थितिभेद यामुळे असें झालें, तथापि केवळ कोमलभक्तीच्या बाबर्तीत नामदेव हे तुकोबांचे गुरु आहेत, यांत शंका नाही... नामदेव संतांच्या मेळ्यांत वाढले व तुकोबांना संतपण आपल्या हृदयांतच शोधावें लागले.”

—प्रा. हे. वि. इनामदार

2

X

x

वेदान्त व अहिंसा यांचा समन्वय

इंद्रिये, मन आणि बुद्धि ही मानवाची ज्ञानसाधने आहेत. या सर्वांचा उपयोग करूनच मनुष्याला सत्याचे सर्वांगीण अथवा समग्र दर्शन होऊं शकते, विश्वांतील अंतिम रुत्यासंबंधी सिद्धान्त बनवूं पाहणाऱ्या वेदान्ताला सुद्धां या सर्व साधनांनी प्राप्त होणाऱ्या ज्ञानांचा समन्वय करूनच आपले सिद्धान्त बनवावे लागतात. वेदान्तांने केवळ ज्ञानमार्गवरच भर दिला, तेव्हां भावशुद्धीने प्राप्त होणाऱ्या भौतिक सत्याच्या ज्ञानाकडे आणि इंद्रियानुभूति व इंद्रियशक्ति यांच्यामुळे प्राप्त होणाऱ्या भौतिक सत्याकडे त्या वेदान्ताचे दुर्लक्ष झाले आणि तो वेदान्त रुद्ध व व्यवहारतः निष्फळ व निष्प्रभावी बनला. समाजांतील प्रेमभावनेचे व बंधुत्वाचे झे आदून गेले आणि समाजाच्या भौतिक जीवनाला अवश्य असणारे भौतिक जीव

व भौतिक सामर्थ्य यांचीहि वाढ कुंठित झाली. यानंतर मनाच्या भावशुद्धीवर व नैतिक सत्यावर भर देणाऱ्या भक्तिमार्गाचा उदय झाला. त्यामुळे भौतिक व सामाजिक विश्वाकडे पाठ फिरवून केवळ आत्मचिंतनानें वैयक्तिक मोक्ष साधूं पाहणारा वेदान्त फिका पडून विश्वावर प्रेम करणारा आणि आत्मोद्धाराहूनहि जगदुद्धारासाठीं अधिक तळमळणारा असा वेदान्त भक्तिमार्गी साधुसंतांनी पुढे आणिला. गर्भवासाला भिऊन फिरून जन्मास न येण्याची वृत्ति सोडून देऊन ऐहिक जीवनांत राहूनहि आत्मानंदाचा उपभोग घेतां येतो हैं ओळखून जगाच्या कल्याणासाठीं अनेक जन्म प्राप्त झाले तरी ते मला हवेत अशी भाषा “तुका म्हणे गर्भवासीं। सुखें घालवें आम्हासी ॥” इत्यादि अभंगांच्या रूपांनी त्यांनी आवालवृद्धांच्या तोंडी खेळविली. इहलोकांची महती स्वर्गाहूनहि श्रेष्ठ आहे असें सांगून सर्व भूतमात्रावर प्रेम करण्याच्या किमयेने भूलोकावर वैकुंठ स्थापन करतां येतें या श्रद्धेने, “तुका म्हणे घरी आणिलें वैकुंठ वसविली पेट वैणवांची ॥” यांत वर्णिल्याप्रमाणे त्यांनी आपल्या घरीं भगवद्भक्तांचा मेळावा जमवून प्रेमाचा बाजार भरविला. अशा प्रकारे वेदान्ताला भक्तिमार्गानें समाजोन्मुख चनविलें यांत शंका नाहीं. तसेच आध्यात्मिक क्षेत्रांतील विषमता नष्ट करून लीशूद्रार्दीचा व चाण्डाळ समजलेल्यांचाहि उद्धार करून त्यांना ब्रह्मप्राप्ति करून घेण्याचा सुलभ मार्ग दाखवून दिला.

हे सर्व खरे असलें तरी या मध्ययुगीन साधुसंतांच्या काळांत भौतिक विद्येकडे दुलंक होऊन भौतिक व सामाजिक शास्त्रांची प्रगति कुंठित झाली होती यांत शंका नाहीं. आधुनिक युरोपांत भौतिक व सामाजिक शास्त्रांत झालेली प्रगति लक्षांत घेऊन जातिभेद व वर्णभेद यांनी निर्माण केलेली विषमता ही नष्ट करतां येईल व नष्ट केली पाहिजे अशी प्रागतिक सुधारणावादी दृष्टि वेदान्ताला देण्याचें कार्य राममोहन रॅय यांच्या वेळेपासून भारतांत सुरुं झाले. याच काळांत वेदान्ताला कर्मयोगी दीक्षा देण्यांत आली. केवळ वेदप्रामाण्यावर त्यांची झालेली उभारणी अधिक व्यापक बनवून त्याला सर्व धर्मपुरुषांच्या साधुसंतांच्या आणि महात्म्यांच्या स्वानुभूतीचा आधार देण्याची व्यापक व सर्वसंग्राहक वृत्ति जागृत झाली. यामुळेच सर्व धर्मांचा व तत्त्वज्ञानांचा समन्वय करण्याची व ‘सर्वधर्मी समानत्व’ पाहण्याची विश्वव्यापक वृत्ति वेदान्तानें धारण केली. समाजाच्या सर्व व्यवहारांत समत्व, बंधुत्व आणि स्वातंत्र्य यांचा आविष्कार करणे आणि वर्णभेद, जातिभेद व वर्गभेद यांचे समूळ उच्चाटन करून वर्गीन समाज स्थापन करणारी क्रांति घडवून आणणे हे वेदांताचे आद्य कर्तव्य ठरून गेले. प्रजेचे राजकीय प्रभुत्व आणि संपत्तीवरील सामाजिक स्वामित्व हीं लोकशाही व समाजवादी क्रांतिकारक तत्वे वेदांतानें आत्मसात केली आणि सत्यनिष्ठा व अहिसावृत्ति यांच्या समन्वयाच्या अधिष्ठानावर सत्यग्रहाचे सर्वीगीण क्रांतिशास्त्र तयार झाले. याच क्रांतिशास्त्रास अनुसरून भारतांत सर्वीगीण क्रांतिचे यशकुंड महात्मा गांधीनीं प्रथम पेटविले आणि त्यांत ब्रिटिश साम्राज्यशाहीची पहिली

आहुति दिली, या यशकुण्डांत जमिनदारी व भांडवलदारी यांच्या आहुती देऊन नवसमाज-
निर्भितीचें कार्य आचार्य विनोबा यांनी सुरु केलें असुन समाजवादी क्रान्ती आणि
शासनमुक्त समाज यांच्या दिशेने भारताची प्रगति चालू झाली आहे. या सत्याग्रही
क्रान्तीच्या प्रभेत वेदान्त आणि अहिंसा यांचा समन्वय साधिला जात असून श्रीकृष्ण,
गौतमबुद्ध व महावीर यांच्या उपदेशांत वेदान्ती पंडितांनी निर्माण केलेला भेद
दिसेनासा झाला आहे. हिंदु धर्म व बुद्धधर्म यांची झालेली फारकत हेच आपल्या
अध्यपाताचें व पारतंत्र्याचें कारण होय, हेच स्वामी विवेकानन्दांनी सांगितलेले सत्य आधु-
निक भारतीय वेदान्त्यांना आतां बरोबर पटले आहे. म्हणूनच बुद्धगथा येथें आचार्य
विनोबा यांनी समन्याश्रमाची स्थापना केली आहे. भारतीय तत्त्वज्ञानाच्या व वेदा-
न्ताच्या इतिहासांत झालेली ही एक फार मोठी क्रान्ति आहे. या क्रान्तिकारक दृष्टीने
जे या घटनेकडे पाहतील त्यांनाच तिचें खरें रहस्य व महत्त्व कळणार आहे.

—कै. आचार्य श. द. जावडेकर

X

X

X

ज्ञानेश्वर व शंकराचार्य

याप्रमाणे अज्ञानाची कल्पना निरर्थक ठरविल्यामुळे ज्ञानेशांची ईश्वर, जीव व
जगत् यांच्या स्वरूपाविषयीं कल्पनाहि शांकरमताहून भिन्न झाली आहे. शांकरमता-
प्रमाणे फक्त निर्गुण ब्रह्मच सत्य असून बाकी सर्व म्हणजे ईश्वर अथवा सगुण ब्रह्म,
जीव व जगत् हे आभास होत. व्यावहारिक सत्ता जरी त्यांनी मानली असली तरी ते
शेवटीं आभासच होत. ज्ञानेशांच्या मतानें, ब्रह्म व ईश्वर भिन्न नसून एकच होत.
माया ही उपाधि नसून परब्रह्माची अंतर्गत शक्तीच होय. ‘अमृतानुभवां’त ज्ञानेशांनी
ब्रह्मायेच्या ऐवजीं ‘देवोदेवी’ची कल्पना मांडली आहे व ही दोघेहि ‘निरूपाधिक’
आहेत असें म्हटले आहे. “ऐशी ही निरूपाधिके। जगाची जिये जनके। ती वंदिलीं
मिया मूळिके। देवोदेवी ॥१.१॥” अज्ञानाची अथवा मायेची कल्पना सोडल्यास स्वरू-
पाच्या अंतर्गत शक्तीचीच कल्पना मानावी लागते. त्याप्रमाणे ज्ञानेशांनी मानली आहे.
मायेच्या ऐवजीं शक्ति घेतक्यास जगताचें व जीवाचेहि स्वरूप बदलतें. जीव व जगत् ही त्या
शक्तीचींच कायें होय. केवळ आभास नव्हेत, जगांतील प्रत्येक परमाणूत शिवशक्ति
अगर ‘देवोदेवी’ अनुस्यूत आहे, जगाचे उपादानकारण अज्ञान नसून शिव-शक्ति
यांचा मोड असा मेळ म्हणजे त्यांच्यामधील प्रेमच होय. “कैसा मेळु आला गोडिये।
दोघे न माती जर्गी इये। की परमाणूमाजी उवाये। मांडिली आहाती॥ जिही एक
एकावीण। न कीजे तृणाचेही निर्माण। जिये दोघे जीवप्राण। जिया दोघा ॥१२॥”
(उवाये=आतंदानें.) शंकराचार्याची माया ही ब्रह्माची उपाधि आहे तर ज्ञानेशांची
देवी अगर शक्ति ही देवाची अगर शिवाची अंतर्गत शक्ति आहे. म्हणून
ब्रह्म आणि माया ही जोडी एकमेकांचा जीव घेणारी आहे तर देवोदेवी ही जोडी
एकमेकांचे जीव की प्राण आहेत !

ज्ञानेश व शंकराचार्य यांच्यांत फरक आहे हें डॉ. पेंडसे यांना देखील कबूल करावै लागले आहे. ते म्हणतात : “ संन्यासावर आचार्याचा भर अधिक आहे... ज्ञान आणि उपासना, अद्वैतवाद आणि एकदेवतावाद, यांत शंकरांनी जसा भेद केला आहे, तसा ज्ञानेशांनी केलेला दिसत नाहीं.” (कित्ता, पृ. ४४७-४८). या भेदाचें कारण मात्र डॉ. मजकूर म्हणतात त्याप्रमाणे एकानें अन्वयावर तर दुसऱ्यानें व्यातिरेकावर भर दिला हें नसून दोघांच्या तत्त्वज्ञानाच्या मूळ बैठकीतच भिन्नता आहे हें होय.

‘ ज्ञानेश्वरी ’त ज्ञानेशांनी कित्येक ठिकाणी अज्ञान अगर माया हिचें वर्णन केल्यामुळे ते मायावाद स्वीकारतात असा गैरसमज होतो. या बाबतीत दोन गोष्टी लक्षांत घेतल्यास ‘ अमृतानुभव ’ व ‘ ज्ञानेश्वरी ’ एकाच तात्त्विक पायावर रचलेली आहेत असें दिसून येईल. पहिली गोष्ट अशी कीं अज्ञानाची कल्पना जेथें मांडून विचार केला आहे त्यांपैकीं एका मुख्य ठिकाणी ही कल्पना परंपरागत अद्वैतवेदान्तांतील आहे असा स्पष्ट खुलासा केला आहे. ज्ञानेश्वरीच्या पंघराव्या अध्यायांत जगत हे अज्ञानकार्य आहे असें धरून वर्णन केलें आहे. त्या वर्णनांतच “ वेदान्तीं हाचिं प्रसिद्ध । बीजभाव ॥ ८८ ॥ ” “ ऐसी यथा वेदान्तीं । निरूपणभाषी प्रतीति ॥ ९० ॥ ” म्हणजे अज्ञानास बीजभाव मानून वेदान्ताची निरूपण करण्याची पद्धत आहे. इतकेच नव्हे तर हा वेदान्ताचा आव अगर पोकळ डौळ आहे असेंहि म्हटले आहे. “ जयासी का बीजभाव । वेदान्तीं केला ऐसा आव ॥ १५.५१३ ॥ ” दुसरी लक्षांत घेण्याची गोष्ट म्हणजे मायावादाच्या वर्णनाच्या जोडीसि चिद्रिलासाची वर्णने (उ० ‘ जाले-नि जगे मी झांके । तरी जगत्वे कोण कांके । कीळेवरी माणिके । लोपिजे काई ॥ १४.१२४ ॥) आलेलीं आहेत. त्यावरून मायावादाचा अपुरेपणाच दाखविला गेला आहे.

—भा. पं. बहिरट

×

×

×

काजी नजरुल्ल इस्लाम

नजरुल्लचें जीवन आणि चित्तन ज्वालामुखीच्या स्फोटासारखें आहे. त्यांने आपल्या काव्यसंग्रहाला ‘ अग्रिवीणा ’ असें नांव दिलें आहे. अग्रि आणि वीणा यांच्या संयोगानें कवि आधीं कम्युनिस्ट झाला आणि नंतर वेडा झाला. व्हायचें तें झालें... .

नजरुल नाना आपत्तींनी गांजून वेडा झाला असें सांगितलें जातें. तामील कवि सुत्रहण्य भारती हा देखील अनेक आपत्तींनीं गांजला होता. परंतु त्याला वेड लागेलें नाहीं. उलट, त्यांची प्रतिभा उत्तरोत्तर उजळतच गेली. हा फरक कशामुळे झाला ? भारतीचा शिवशक्तीवर विश्वास होता. नजरुलमध्ये या वस्तूची मोठी उंणीव आहे. भास्त्री लिहिलो... . “ क्षणासाठी समोर वाघ उपस्थित झाला त्याचेंहि प्रेमानें स्तवन कर. माता परा शक्ति त्याहि रूपांत प्रकट झाली आहे. त्याला नमस्कार कर. ” २०

श्रीसाईबाबांची शिक्षण

असो हिन्दु वा पारशी कां असेना ।
मुसलमान असो, एक माणूस तो ना ? ॥
जगां वागतां दृष्टि ही नित्य ठेवा ।
असा नित्य साई-सुवोधा स्मरावा ॥ १ ॥

वृथा नित्य धर्मार्थ कां भांडतां हो ? ।
विभूचींच एका मुळे सर्व आहो ॥
दृढ स्निग्ध पोटीं धरा बंधुभावा ।
असा नित्य साई-सुवोधा स्मरावा ॥ २ ॥

जयाचा जसा भाव आणीक भक्ति ।
भजावें नरें ईश्वरा त्याच रीति ।
विकल्पो कुणी त्यांत येऊं न द्यावा ।
असा नित्य साई-सुवोधा स्मरावा ॥ ३ ॥

गणेशा भजा शंकरा अंविकेला ।
भजा विठ्ठला, राघवा वा दुजाला ॥
मिळे जाउनी भक्ति एकाच देवा ।
असा नित्य साई-सुवोधा स्मरावा ॥ ४ ॥

मनीं भक्त चिंतीतसे काय काय ।
वदे काय, आणी करी काय काय ॥
मला भक्तिचा हेतुही सर्व ठावा ।
असा नित्य साई-सुवोधा स्मरावा ॥ ५ ॥

हे दिव्य दर्शन ज्याला झालें तो सान्या जगावरदया करील. स्वतः दयनीय कर्धांच दौणार नाहीं. हे दर्शन ज्याना झालें नाहीं, ते आम्ही सारे या नात्या प्रकारें वेड लागलेलेच आहोत. कुणाचें वेड बेतांत असल्यामुळे प्रकट होत नाहीं. कुणाचें आटोक्याच्या बाहेर जाऊन प्रकट होतें इतकाच फरक—नजरुलच्या ठिकाणीं चैतन्याची एक ज्योत प्रकट झाली यांत शंका नाहीं. चैतन्याची अशी ज्योत केव्हांहि आदरणीयच आहे.

—आचार्य विनोदा

प्रपञ्चांत या फाटक्या संकटांत ।
स्वभक्तांस मी देतसें नित्य हात ॥
समाराधिती आधि जे यत्न देवा ।
असा नित्य साई-सुवोधा स्मरावा ॥ ६ ॥

न सुँहें कदा संकर्ते घावरावे ।
घरुनी घरी थैर्य त्या तोड घावे ॥
मिळे बोध त्यांतून तो नित्य घ्यावा ॥
असा नित्य साई-सुवोधा स्मरावा ॥ ७ ॥

यदा मानवी खुंटती यत्न सारे ।
भरे कांपरे कीं निराशांधकारे ॥
तदा भार माझ्यावरी सर्व ठेवा ।
असा नित्य साई-सुवोधा स्मरावा ॥ ८ ॥

घरा नित्य विश्वास माझ्यांत पूर्ण ।
उतावील व्हावे न वाळासमान ॥
यथायोग्य तो काळ कार्यास घावा ।
असा नित्य-साई सुवोधा स्मरावा ॥ ९ ॥

सुपंथा वळावेत अज्ञानि लोक ।
म्हणूनी चमत्कार दावी क्षणैक ॥
बहु वाटते लोक हा उद्धरावा ।
असा नित्यं साई-सुवोधा स्मरावा ॥ १० ॥

— वि. कै. छत्रे

लहान मुलांच्या आंकडीवर

जुने आणि प्रसिद्ध औषध

***

जयकर्स चिल्ड्रन्स कन्वलशन् रेमेडी

↔

सोल प्रो. जयकर ब्रदर्स, ह.६, मरीन ड्राईव्ह, मुंबई १.

↔

: हटोकिस्ट :

कांचनलाल वाढीलाल क. — दवाबासार, मुंबई २.

संत चरित्र कथन—

परमश्रेष्ठ संत नरसी मेहता

ले. रा. वि. कामत, बी. ए. बी. टी.

नरसी मेहता या भारताच्या पुण्यभूमींत शोकडौ वर्पापूर्वी होऊन गेले; परंतु निस्सीम भक्ती प्रेमाच्या बळावर त्यानीं भगवंताला आपलासा करून घेतले व सर्वांपुढे भक्तिभावाचा एक उच्चतम आदर्श ठेविला. आजही त्यांचे नांव सर्वत्र आवडीने व प्रेमादरभावाने घेतले जाते. महात्मा गांधींचे ते आवडते संत. त्यांचा उच्च आदर्श त्यानीं यथाशक्ति आचारणांत आणिला. ‘वैष्णव जन तो तेने कहिये’—हे त्यांचे गीत महात्माजींनी आपले ध्येय बनविले व त्याचा आज घरोघर प्रचार झालेला आहे. साईलीलेतून यापूर्वी संत नरसी मेहता त्यांच्या जीवनांतील कांहीं प्रसंग वेळोवेळीं देण्यांत आले असले तरी आमचे मित्र श्री. कामत यांनीं अभ्यासपूर्वक लिहिलेले त्यांचे विस्तृत चरित्र आमच्या वाचकांसाठीं देण्यांत येत आहे.

—संपादक

वैष्णव जन तो तेने कहिये, जे पीड पराई जाणे रे,
परदुःख उपकार करे तोये, मन अभिमान न आणे रे !

त्या लाच वैष्णवजन म्हणावै, कीं जो दुसऱ्याला होणाऱ्या दुःखाऱ्या अनुभवाने दुःखित होतो. जो दुसऱ्याच्या दुःखाचा अनुभव घेतो व त्याचे दुःखाने द्रवून त्यावर उपकार करतो परंतु त्या गोष्टीचा अभिमान धरीत नाही.

हे भजन महात्मा गांधीच्या प्रार्थनेच्या वेळी हमेशा आपण ऐकलेले असेल, अजूलीहि तें जैन समाजांत मंदिरांतून अनेक वेळां ऐकावयास मिळते. हे प्राणापलिकडे प्रिय असलेले महात्माजींचे भजन कोणी रचले असेल करै ? महात्माजींनी स्वतः कांहीं रचले नाहीं. एवढ्या मोठ्या जगद्वय विद्वान् बुद्धिमान् कायदेपंडिताला, एका महान् देशाच्या अत्यंत महान् नेत्याला वेड लावणाऱ्या त्या प्रार्थनेच्या पंथपंक्ति एका सामान्य प्रतिच्या अशिक्षित परंतु आचरणशील महान् संताने लिहील्या, त्या संताचे नांव माहीत आहे ! त्याचे नांव नरसी मेहता — अशांशा कृष्णभक्तांचे, उंदाचे जीवन चरित्र व विचार तरी पाहूऱ्या !

कीर्तनाची आवड ।

नरसी मिहताचा जन्म सौराष्ट्रांत “तलाजा” ह्या गोंवी झाला. “बडगणगणना नागर” नांवाच्या घराण्यामध्ये तो जन्म पावला. पुढे हें कुटुंब जुनागड एथे रहावयास गेले, संसाराचा भार नरसीवर कधीच पडला नाही. त्यांचे बडील बंधूच हा सर्व कारभार पहात असत, याचा परिणाम नरसीवर वाईट कधीच झाला नाही. लहानपणा पासूनच नरसीला देवळांत जाऊन बसण्याचा नाद असे. ज्या ज्या ठिकाणी भजन किंवा कीर्तन चालू असेल त्या ठिकाणी तो तासन् तास जाऊन बसे. रात्रीच्या रात्री तो जागून काढी, त्याला जेवण खाणे ह्यांचे कधीच भान नसे. रात्री अपरात्री परत आल्यावर जे कांहीं असेल ते थंडच खाणे खावयाचे, कोणी जागे नसेल तर कोणाला उठवावयाचे नाहीं, तसेच कोठेंतरी उपाशी पोटी उपडीच झोपीं जावयाचे परंतु कोणाची झोप मोड करावयाची नाहीं की कोणासही आपणा करतां तसदी द्यावयाची नाहीं, असा नरसीचा लहानपणापासूनचाच स्वभाव होता म्हणाना.

गुजराथी रिवाजाप्रमाणे नरसीचे लहानपणींच लग्न झालें. त्यांच्या बायकोचे नांव “माणिक.” माणिकला स्वतःची काळजी नसे पण नवम्याचा एकांगी स्वभाव पाहून तिला फार काळजी वाटे. नरसीच्या घरची माणसे विशेषेंकरून मोठ्या भावाची बायको घालून पाढून बोले पण नरसीच्या बायकोसे तें सहन होत नसे. नरसी रात्री अपरात्री येऊन थंड जेवण जेवतो हें तिला पसंत नव्हतें पण करणार काय? तिचा नाईलाज होता. तिला वहिनीच्याच तंत्रानें जावें लागे. तिनें नरसीला कामघंदा, उद्योग करावा पैसे कमवावे म्हणून बरेच सांगून पाहिलें परंतु त्यांचा कांहीं उपयोग नव्हता. नरसीचे कांहीं केल्या संसारांत लक्ष्य लागेना.

घर कसैं सोडले ?

एकदां असें झाले नरसी संतमंडळीच्या भजनी मंडळांत बसले होते. तें भजन करण्यात ते एकदम तळ्डीन झाले. तें स्वतःच भजन सांगत होते. ते इतके एकरूप झाले की सर्वांचेच त्यांनी भान हरपले. अर्धीरात्र होऊन तिसरा प्रहर होऊन गेला तरी पण त्यांना भान गार्ही. मग तसेच ते दोन अडीच्या सुमारास काळोखातून घरी आले. तीं काय सर्व गाढ झोपी गेलेले. त्यांच्या माणीकीने त्यांच्याकरितां दरवाजा उघडला, ते आंत आले तशी त्यांच्या विहिनीला जाग आली. तिची झोप मोड झाल्यावर तिने नरसीना अनेक शिव्यांच्या लाखोल्या वाहिल्या. त्यांच्यावर वाटेल तसे आरोप केले. विहिनीच्या बोचक, टोंचक बोलण्यानें नरसींच्या जिव्हारीं जखमा झाल्या, त्यांनी मनाशी कांहीं निश्चय केला व सर्वजण जागे व्हायच्या आंतच अगदीं राम प्रहरीं सर्वजण साखर झोपेल्या आहारीं जाण्यांच्या आंतच घर सोडले, कित्येक ठिकाणी तपास केल्या पण तो व्यर्थ शेला, ते कांहीं मिळेनात! सर्व श्रम व्यर्थ गेले —

मरुसी मेघानन्दजे घर सोडले तें अपटी त्रागदीत, त्यांना घरच्या वातावरणाचा सर्वसवी किंटका आला, त्याचे तेक्कात्व शाई संखाराकरील व दुनियेवरील प्रेस उडाले.

जगाचा मोह सुटला. जिवाचीही पर्वा राहिली नाही. ह्या संसारी शारिरिक सुखांत कांही अर्थ नाही हें त्यांना कळून चुकलें. त्यांनी सरल जंगलाचा रस्ता धरला, ज्या ठिकाणी मनुष्य दिसणार नाही, स्त्रीची छाया पडणार नाही, अशा ठिकाणी त्यांनी जाण्याचे ठरविलें. जुनागड शहराचे बाजूला गिरीनार नांवांचा मोठा पहाड असून त्यांत घनदाट असें अरण्य मैलचे मैल पसरलेले आहे. ह्या घनदाट अरण्यांत वाघ, चिंतें, सिंह ह्यासारखी हिरण्यक श्वापदें भर दिवसा वावरत असतात. मनुष्यांची फिरण्याची प्राशा नाही अशा जंगलांत त्यांनी भटकत भटकत प्रवेश केला. त्यांना असें वाटलें कीं अशा ठिकाणी आपण गेलों कीं आपणास एकादा वित्ता खाईल व मग आपले प्रश्न आपोआप सुटतील. अशा विचारानें ते पहाटेपासून सारखे बाटचाल करीत होते. होतां होतां सकाळ संपली. ऊन लागू लागले तसे पाणी पिण्याकरितां व विश्रांतिकरतां ते जागा शोधूं लागले. तों दुपार आली अगदीं बारा वाजले. तों त्या भर जंगलांत त्यांना एक भग्न मंदीर दिसलें. एकूण त्याच्या आकारावरून तें जुनें पण फार भव्य व एकेकाळचे अत्यंत वैभवशाली मंदिर असावें अशी त्याची भग्नावस्थेतीलहि भव्यता साक्ष देत होती. त्यांनी त्या भग्न देवालयांत प्रवेश केला. पाहातात तों काय? जरी मंदीर भग्न झालें होतें, तरी ह्या शिवलिंगावर बन्याच वर्षांची धाण पडलेली होती. कित्येक वर्षे त्याकडे लक्ष दिलेले नव्हतें. तरीपण त्यांतील पावित्र्य कांही लपलेले नव्हतें. भग्नावस्थेतत्तदी तें मंदीर व ते ज्योतिर्लिंग एका आगळ्याच तेजानें चमकत होतें. नरसी मेथांचें तें एकूण दृश्य व ती एकूण स्थिती पाहून मन सद्दीत झालें. त्यांचे अंतःकरण भरून आलें. त्याच्या हृदयांत भक्तिचा पान्हा फुटला. उमाळा आला व त्याचास्थितीत त्या ज्योतिर्लिंगासमोर हात जोडून ते उभे राहिले. अनन्य भावानें शंकराला शरण गेलें. त्यांनी ते शिवशिंगावर फुलांची ओंजळ धरली, पूजा केली व मस्तक ठेऊन तेथेच प्रतिशंग केली कीं “जोपर्यंत शिवशंकर सला प्रसन्न होत नाहीं, दर्शन देत नाहीं तोंपर्यंत मी अन्न-पाणी बज्ये करून असाच हालअपेष्टामध्ये ह्या ठिकाणी शंकराच्या चरणीं पडून राहीन?”

नरसीचा निर्धार

असें म्हणून त्यांनी त्या शिवलिंगाला कवेत धरून ठेवलें. ते त्याच्या चरणी शीन झाले ते कांहीं केल्या हालत ना. दिवसा मागून दिवस चालले, कोणालाच त्याचा तत्ता लागेना. नरसीचा निश्चय कांहीं सुटेना. तशा भयानक ठिकाणीं अन्नपाण्यावाचून त्यांनीं जवळ जवळ एक आठवडा घालवला; तेव्हां एके सोमवारीं शंकर खरोखरच त्याची आळ मार्के पाहून प्रसन्न झाले व त्यांनीं त्याला काय हवा. तो क्रू माग म्हणून सांगितले. नरसीला अत्यानंद झाला. परंतु त्यांचे मंत्र निर्मळ होतें. त्यामध्ये काम, क्रोध, लोभ ह्याला जागा नव्हती कीं स्वतन्त्रा स्वार्थ साप्रपण्याकरितां कांहीं त्यांनीं तपश्चयां केलेली नव्हती. तेव्हां ते शंकराला म्हणाले, “महाराज! सी

काय सांगू ! आपल्याला जें आवडेल तें, जे आपणास सर्वांहून अधिक आवडते ते मला द्या ? ” शंकरांने ‘तथास्तु’ म्हटलें व ते अदृश्य झाले. जातांना ते नरमीला आपल्या वरोबर वैकुंठ दर्शनाकरितां घेऊन गेले.

वैकुंठाचे दर्शन

नरसीला वैकुंठाचें दर्शन घडले, शंकराबरोबर नरसी वैकुंठाला गेला त्यावेळी वैकुंठी रासक्रीडा चाललेली होती. श्रीकृष्ण गोपीबरोबर रासक्रीडा करीत होते, मोठे विलोभनीय असें तें दृश्य होतें. रात्रीची वेळ होती, शंकराच्या हातांत मशाल होती. त्याच्या उजेडांत दोघेजण खेळ पहात होते. शेवटीं शंकरांनी मशाल नरसीचे हातीं दिली. नरसी हातांत मशाल धेऊन खेळ पहाण्यांत एवढे तळ्यांन झाले कीं ती मशाल पेहून त्याचे हातावर पडली. तेलानें हात भाजला तरी पण त्यांना भान नव्हते. त्यांची ती भक्ति पाहून श्रीकृष्ण प्रसन्न झाले व त्यांनी त्याला प्रसन्न होऊन वर दिला “ज्याप्रमाणे भक्तिभावानें तूं ही माझी रास क्रीडा पहात राहिलास व तळ्यांन झालास त्याच तळ्यांनतेनें तूं माझ्या भक्तित एकरूप होशील व माझ्या भक्तीची भरझरीत कवनें करशील, संसारांतील नरनारीना तुझ्या श्रीकृष्ण भक्तीकवनांचे वेड लागेल व तूं एक महान श्रीकृष्ण भक्त कवी म्हणून पृथ्वीतलावर पुढे येशील.

‘नरसीभक्ताचै समाधान झाले. ज्या गोष्टीकरितां तो त्या घनदाट निर्मनुष्य-
जंगलांत शिवलिंगाजवळ पडून होता त्यांचे त्याला मूळ मिळाले. त्याला आतिशय
आनंद झाला. ज्या वहिनीच्या कठोर अशा वागणुकीने त्याला ही उपरती झाली व
ह्या देवळांत अलम्ब्य पुढील लाभ मिळाला त्या वहिनीलाच त्याने आपला गुरुं केले.
जिने आपणास प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णाचे दर्शन घडवून एवढी कृपा मिळवून दिली
तिचे उपकार तो कसे बरे विसरूं शकणार? तिलाच गुरु करून घरांत रहावयाचे असा
निश्चय करून नरसी जुनागडला परत आले.

जुनागडला आल्यावर नरसीनें स्वतंत्र संसार थाटला. पोटापुरते मिळवण्याकरतां आवश्यक तेवढे श्रम करावयाचे व बोकीचा काळ साधुसंतांच्या सहवासांत व ईश्वरी-आराधनेत काढावयाचा असा त्यांचा दैनंदिन कार्यक्रम होता. त्यांचा संभाळ त्यांची माणीक करीतच होती. त्यांना एक मुलगा व एक मुलगी अशी दोन संताने झाली. नरसीचीं श्रीकृष्णावर फार भक्ति असल्यानें त्यांनी आपल्या मुलाचें नांव 'शामल' ठेवले व मुलीचें नांव 'कुंवरबाई' ठेवले. नरसीचे मुलेंबाळे, संसार यांच्याकडे लक्ष्य नव्हते. बहुतेक दिवस त्यांचा भजन, कीर्तन व ईश्वर भक्तित जात असे. त्यांची 'कुंवरबाई' हिचा विवाह तर प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णानेच लावला असे म्हणतात. नरसीच्या श्रीकृष्ण प्रेमाच्या अनेक लीला आपणासु ऐकावयास मिळतात.

कांही चमत्कार

एकदं काय झाले ? त्याच्या वडिलांचा श्राद्धदिन होता, नरसीनी आदले दिवशीं

सर्व ब्राह्मणांना भोजनास बोलाविणे पाठविलें होतें. त्याप्रमाणेच श्राद्ध विधि आटळ्यास बोलाविलें होतें. दुसरे दिवशीं — सकाळी उठून ते तूप आणण्याकरिता बाजारांत गेले. बाजारांत गेले असतां तेथें कांहीं कीर्तन मंडळी मिळाली व त्यांच्यांशी बोलत ते मंदिरांत गेले नि त्यांची ब्रह्मानंदी टाळी बाजली. आज श्राद्ध आहे, ब्राह्मणांना बोलावले आहे, ह्या सर्व गोष्टी ते विसरून गेले. परंतु ज्याचे ते कीर्तनांत वर्णन करून तळीन शाळे होते त्या परम दयाकू भगवंतानें त्यांचे रूप धारण केलें. त्याचें घरी गेले व सर्व गोष्टी पूर्ण करून आले. नरसी संध्याकाळी परत आले तो त्यांना सर्व गोष्टी पार पडलेल्या आढळल्या. श्राद्ध होऊन ब्राह्मण मंडळी जेऊन परत गेल्याचे कळलें. हा चमत्कार काय ह्याचा जेव्हां ते रात्री विचार करू लागले तेव्हां त्यांना भगवान् श्रीकृष्णाच्या प्रेमाचा महिमा कळून चुकला.

भेदाभेद नाहीं

नरसी भजन करण्याकरितां हरिजनांच्या (अस्पृश्यांच्या) घरीं सुद्धां जात असत, गांधीजींनीं अस्पृश्य लोकांना “ हरिजन ” ही संज्ञा दिली असें म्हणतात पण वास्तविक पहातां अस्पृश्यांना हरिची ईश्वराची माणसें अशा अर्थी “ हरिजन ” ही संज्ञा नरसी भगतानें महात्माजींच्या अगोदरच देऊन ठेवलेली होती. नरसी मेहतांना स्पृश्य अस्पृश्य भेद माहीतच नव्हता. जे लोक देवाला आवडतात त्यांचें बोलावणे देवाचा भक्त “ नरसी ” कसें वरें नाकारूं शकेल ? असें सांगतात कीं-त्यांना एकदा त्यांचे गांवचे महारवाड्यांत कीर्तनाचें आमंत्रण आले तेव्हां त्यांनीं —

पक्षापक्षीं त्यातहि परमेश्वर
समदृष्टीनें सर्व समान
गोमूत्र तुळसी वृक्ष लीपजो । ”

ज्या ठिकाणीं आपपरमाव आहे; पक्षापक्ष, स्पृश्यस्पृश्य हा भेद आहे त्यांना परमेश्वर दर्शन देत नसतो. त्यांच्यांशीं भेदाभेद नाहीं सर्व सारखे आहेत, तेव्हां तुम्ही गोमूत्र शिंपा; तुळसी ठेवा तयारी करा मी कीर्तनाला येतोच. असा निरोप त्यांना त्यांचे गांवांतील म्हारवाड्यांतील कीर्तनाचें आमंत्रण आलें तेव्हां त्यांनीं धाडला. रात्रीं ते हरिजन वस्तींत गेले व आपला भजन कीर्तनाचा कार्यक्रम रात्रभर केला. प्रसाद वाटला श्रीकृष्ण महिमा सांगितला, हरीनामाचें महत्व पटवून देऊन पहाटें परत घरीं आले.

महाजनांकुळून कान उघाडणी

वडनांगर घराण्यांतील लोक स्वतःला फार उच्च समजतात. त्यांनी नरसीची डिगल उडवण्यास सुरवात केली. त्यांना ही हकीकत समजली. त्यांनी जातीची सभा वेतली व नरसीला विचारले. ‘ काय रेबाबा ? तुला जात भेद कांहीं आहे काय ? तुला वरें, वाईट, उच्च नीच कांहीं कळतें काय ? तूं हें काय केलेंस ? हरिजन वाड्यांत जाऊ कीर्तन केलेस ? भजन केलेस ? त्यांचा हातचा प्रसाद खाल्लास, तुला कांहीं

लाज आहे काय ? ते कोण आपण कोण ? कांहीं कळतें कां ? तुला आतां जातीत कोण धैर्यल ? तूं बाटलास, अस्पृश्य ज्ञालास. हीन ज्ञालास-आम्हीं तुझ्या पंक्तीला नाहीं बसणार. असा एकूण त्याच्यावर सर्वांनीं गहजब केला. तेव्हां नसीनें उत्तर दिलें. ‘मला हें कांहीं कळत नाहीं. मला फक्त एक भगवान् श्रीकृष्ण माहीत आहे व तोच माझा आधारत्राता आहे. मी त्याला देव मानतो व त्याचा मला आधार आहे. त्याच्या आजेप्रमाणे मी वागलों आहे. अस्पृश्य लोक त्याला आवडतात. त्याचे लोक आहेत ते. तेव्हां त्यांच्याकडे मी जाणारच. त्याला जे आवडतें तें मी करणार व मी कोणाला भिणार नाहीं. त्याला जें आवडतें तें तुम्हांला आवडत नाहीं त्याला मी काय करूं ? श्रीकृष्ण भगवान् जसा आहे तसा मी आहे. त्याची सेवा करतांना मी जर तुम्हांला आवडलों नाहीं तर मी त्याची अधिकाधिक सेवा करीत जाईन.

एवा रे प्रभो एवा रे एवा । तमे कहो छो बळी ते वारे ॥

भक्ति करतां जो भ्रष्ट कहेशो । तो करशू दामोदरनी सेवारे ॥

हळवां कर्मनोहुं नरसैंभी । मुझे तो वैष्णव बहाला रे ॥

हरिजन-भी ते आंतर गणशे । तेवा फोगट फेरा अला रे ॥

मी वैष्णवाचा सेवक आवडता तुम्ही मला मानीत नाहीं त्याला मी काय करूं ? मी त्यांची भक्ति करीत असतां भ्रष्ट ज्ञालों, बाटलों असें तुम्ही मानाल तर मी त्यांची सेवा अधिकाधिकच करीत जाईन.

मी तो महाभागी, दुर्दैवी नरसी आहे. मला वैष्णवजन आवडते आहेत. जो हरिजनाबद्दल; वैष्णव जनाबद्दल भेदाभेद मानतो; आपपर भाव मानतो; उच्च-नीचता बाळगतो तो बेकार होय, तो ल्वकरच संकटांत येतो व कायमचा जन्म मरणाच्या केन्यांत गुरफटून रहातो.

वियोग दुःखांचा कळस

अशा रीतीनें काळ कंठीत असता एके दिवशीं कांहींसे आजारानें त्याचा आवडता मुलगा होता तो मरण पावला. मुलगी पण सासरीं निघून गेली. आता नरसी तर सतत श्रीकृष्ण भजनांत दंग असे. त्यांचे घर म्हणजे साधुसंत लोकांचा एक आखाडाच होता. माणीकला तर एकाकी जीवन कंठावे लागत असे. घरांत मूलबाळ कांहीं नाहीं. सगे सोयरे कोणी नाहींत. सतत कष्ट करावेत. अंग दमेप्रवृत्त श्रम करावेत नरसीचा येणारी साधुमंडळी व पाहुण्यांची सेवा करावी. थकून जावे, झोपावे, शक्ति आली कीं पुन्हां कष्ट करावेत पण मनाचे दुःख कोणाला सांगावे ? अशा एकाकी जीवनानें नरसीची पत्नी थकत चालली होती. कष्टाचा बोजा वाढत होता. पण श्रमपरिहार करण्यास कोणीच जवळ नव्हतें. अशा निराशमयस्थिरीत एक दिवस ती पतीचरणीं पडली असतां एकदम अंग टाकलें तें कायमचेच. नरसी स्वत; तर कृष्णभजनी तळीन एकरूप ज्ञालेले होते. त्यांची तंद्री उत्तरली तेव्हां त्यांचे पायाकडे लक्ष गेले. पाहाताव

तो काय ? आपली पत्नी (माणिक) आपलेच चरणीं विलीन होऊन तिचे प्राणोत्क्रमण झालेले आहे, नरसी एकदम म्हणाले-वा ! चांगलेंच झाले !

सर्व जंजाल आटोपला

भलुं थयुं भांगी जंजाळ—सुखें भजीशुं श्रीगोपाळ ! सर्वेच जंजाळ आटोपला,
आतां एकमार्गी सुखानें श्रीगोपाळाचे भजन करीन ईश्वरचरणीं विलीन होण्यास
कांहीच हरकत नाही. काय हें उदात्त, निर्विकार जीवन ! मन कसें कमळासारखें शुद्ध
चिखलांत राहून चिखलापासून अलित असे कमळच; देवाच्या चरणीं वाहाण्यास सदैव
तयार, संसारांत राहून मोहापासून आलित !! (ह्या ठिकाणीं आपणांस संत तुकाराम
मढाराजांची आठवण येते.)

कोणी असें म्हणतात कीं संत तुळशीदास, मीराबाईं व नरसी मेहता हे सर्वं समकालीन आहेत. एकदां काय झालें? संत मीराबाईंने त्रासाला कंटाळून उदयपूर येधून आपल्या घरून ती वाहेर पडली व तुळशीवृंदावनांत हरिभजनाकरितां, श्रीकृष्णाच्या भक्तींत तळीन होण्याकरितां जाऊन बसली. भजनास सुरवात करण्यापूर्वी तिने संत तुळशीदास व नरसी मेथा ह्या दोघांना एकाच वेळीं एक सवाल करणारा प्रश्न विचारला तो म्हणजे ह्यावेळीं आपण काय करीत आहांत तें कळवा? दोघांनी उत्तर पाठविले. आश्र्याची गोष्ट म्हणजे दोघांची उत्तरे जी गेली ती एकाच वेळीं लिहीलेली होती व त्यांचा अर्थ एकच होता. नरसीने खालीलप्रमाणे उत्तर पाठविले होते—

नारायणनुं नामजलेनां वारेतेनै नजिये रे ।

मनसा वाचा कर्मणा करने लक्ष्मी वरने भाड़ी येरे ।

कुलने ताडीये कुदुंचने ताडीये, ताडीये माने बापरें।

भगिनी सुत दारानें ताड़ीये, जेम तजे कंचकी सांपरे ॥

प्रथम पिता प्रल्हादे वाढीयो, नव तर्जन्यं हरिनं नामे ।

भरत शत्रुघ्ने तजी जनेता, नव ताङीया श्रीराम

ऋषी पत्नी श्रीहरिने काजे, नव ताजीया श्रीगम्भे ।

ते मां तेनुं कईये नगयु, पायी पदारथ चार रे ।

वज्वनिता विठ्ठलने काजे, सर्व तजी वन चालीरे।

भणे नरसैयो वृंदावन मा, मोमन साथे महासीरे ।

हरिभजनालाच सारे महत्व

ज्याला ईश्वराचें, विष्णुचें भजन करावयाचें आहे त्यानें जो जो त्या भजनाला विरोध करील, त्याचा त्याग केला पाहिजे व काया वाचा मनें करून तो लक्ष्मीचा पती जो नारायण त्याचें भजन केलें पाहिजे. ज्याप्रमाणे भिंतीवरून खालीं उतरताना चोली, कापडाचा तुकडा जें कांदीं आड येईल त्याला बाजूला सारून साप आपले मार्गक्रमण

करतो, त्याचप्रमाणे आपल्या भक्तिमार्गाच्या, ईश्वर सेवेने जे जे कोणी माता, पिता, बहीण-भावंडे, मुलगा, मुलगी, पत्नी किंवा वेळ पडल्यास सर्व कुटुंब जरी आड आले तरी सर्वस्वाचा त्याग केला पाहिजे व आपल्या भक्तिमार्गाचे आक्रमण केले पाहिजे. प्रल्हादाने आपल्या वडीलांचा त्याग केला पण हरीचे नांव सोडले नाहीं, भरत-शत्रुघ्नीं आपल्या प्राणप्रिय आईचा त्याग केला पण रामनाम कांहीं सोडले नाहीं, कृष्णी महर्षीच्या पत्नींनी श्रीकृष्ण सेवेकरितां आपल्या पतींचा त्याग केला त्यांचे कांहीं कमी तर झाले नाहींच उलट त्यांना (धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष) ह्या सर्वांची प्राप्ती झाली. ब्रजवानिता गोपीनें विठ्ठल भक्तीने वेडी होऊन रानांत गेली व आपल्या सर्वस्वाचे रान केले व शेवटीं विठ्ठलाचे चरणीं लीन झालीं. जीवनरस तिला मिळाला आनंद प्राप्त झाला व मोक्ष पण मिळाला.

ह्याप्रमाणे नरसीचे पत्राला आलेले उत्तर ऐकून मिराबाईंला एकदम साक्षात्कार झाला. तिला सरळ स्वरूप पटले व तिनें संसाराचा कायमचा त्याग केला व ती वृंदावनांत श्रीकृष्ण भक्तींत तन्मय झाली. हरिशीं एकरूप झाली.

नरसी छळामुळे दबला नाही

नरसी भगत हे एक मनाने अत्यंत साधे असे गृहस्थ होते. सर्वांचे कल्याण व्हावेचे असें त्यांना सतत वाटे. साधूची सेवा करणे हा तर त्यांच्या आयुष्याचा एक मोठा कार्यक्रम होता. तें त्यांचे जीवन सर्वस्वच होतें असेंच म्हणा ना, त्यांचा हा स्वभाव जनतेला कांहीं सहन झाला नाहीं. शांत मनाने ते ईश्वर सेवा करतात ह्या बद्दलच लोक अशांत झाले. त्यांनी त्यांचा छळ करावयाचे ठरविले. ते त्यांना नानाप्रकारानें त्रास देऊ लागले. चिडवूं लागले. त्यांना वाटेल तशी नांवे ठेऊ लागले. वाटेल तशी अमर्याद चेष्टा करू लागले; पण ह्या सर्वांकडे लक्ष द्यावयाचे नाहीं असें नरसीनी अगोदरच ठरवून ठेवले होतें. लोकांची चेष्टा त्यांनीं कधीं केली नाहीं पण लोक आपला विनोद करत आहेत हेहीं त्यांच्या लक्षांत येत नसे. त्यांचे संसारांत लक्ष नव्हते व त्यांना लोकांची भीति अशी कधीं वाटलीच नाहीं. लोकही त्यांना फारशी किंमत देत नसत. नरसींची चेष्टा करण्यांत लोकांना आनंद होई. लोकांनीं ज्या ज्यावेळीं नरसींची चेष्टा केली त्या त्यावेळीं श्रीकृष्णानें नरसीला आधार दिला आहे व त्याचा सांभाळ केलेला आहे. त्याची एक हकीगत सांगितली जाते ती खालील प्रमाणे—

एकदां काय झालै? कांहीं द्वारकेला जाणारे यात्रेकरू जुनागडला मुक्कामाला आले. त्यांच्याजवळ पैसे वगैरे होते. परंतु त्यांना ते जवळ ठेवायचे नव्हते, कारण जुनागडहून द्वारकेला जाणारा त्यावेळचा रस्ता अत्यंत धोक्याचा होता. चोर लुटाऱ्यांची वदांवळ असे. डाकू लोकांचा त्रास होई. तेव्हां ह्या ब्यापान्यांनी असें ठरविले की, ही रक्कम जुनागड येथे अशा शेटजीकडे ठेवायची की ज्याची ओळख द्वारकेला

असून त्याची हुंडी तेथे चालेल, तेव्हां अशा बऱ्या शेटजीच्या शोधांत ते होते, लोकांनी त्यांची चेष्टा करावयाची ठरवली व बडा शेट म्हणून नरसीकडे बोट दाखविले, व त्याचे घरचा पत्ता दिला. ते सर्व शेट लोक नरसीकडे आले व त्यांनी रक्कम देऊन चिजबस्तू ठेऊन द्वारकेच्या व्यापाऱ्याला हुंडणावळ देण्याची प्रार्थना केली. नरसीला ह्याचा अर्थच समजेना. त्याने मोठेपणाने त्यांची खूप समजूत घातली. त्यांना प्रार्थना केली व अशी चिठी देण्यासारखी माझें कोणी नाहीं अशी खात्री पटवण्याचा प्रयत्न केला पण सर्व कांहीं व्यर्थ गेले. अखेर नरसीचा नाईलाज झाला. तो अगदी लाचार झाला पण इलाज नाही. ते व्यापारी कांहीं ऐकनात. त्यांची समजूत अशी कीं नरसी हा कांहींतरी खोटे बोलत आहे. (गांवकऱ्यांनी त्याची तशी खात्रीच करून दिलेली होती.) शेवटी नरसीने भगवान् श्रीकृष्णाचे मनामध्ये ध्यान केले व व्यापाऱ्यांना सांगितले कीं, द्वारकेमध्ये 'सावळा गिरीधारी' नांवाचा एक बडाशेट आहे त्याचे दुकानीं तुम्ही जा व ही चिढी द्या म्हणजे तुमचे काम होईल. तुम्हांला पैसे मिळतील असे म्हणून त्या व्यापारी मंडळींना त्याने तसेच परत लावले. मनामध्ये भगवान् श्रीकृष्णाची अब्रुरक्षणाकरितां प्रार्थना करीत म्हटले 'मारी हुंडी सिकारो महाराजरे, शामळा गिरीधारी!' व हेच पद म्हणत रस्त्यांत श्रीकृष्ण भजनाने तळीन होऊन नाचावयास सुरवात केली व कीर्तन सुरू केले. ज्या लोकांनी त्यांच्याकडे चेष्टेने व्यापारी पाठविले होते त्यांनी पण त्याच्या कीर्तनांत सामिल होऊन मनमुराद आनंद लुटला.

पुढे ज्या व्यापान्यांना नरसीनी चिठी दिली होती ते लवकरच द्वारकेला येऊन पोहोँचले. त्यांनी सेठ शामळा गिरीधारीची पेढी शोधण्यास सुरवात केली. शोध-शोधले पण पेढी कांही मिळेना. जी सुलांतच नाहीं ती मिळणार कोंदून? शेवटी शोधून थकले. त्यांचे पाय दुखायला लागले पण तलास लागेना तेव्हां त्यांनी नरसीला नांवे ठेवण्यास सुरुवात केली. त्यांनी अक्षरशः वैतागून लाखोली वहाण्यास सुरुवात केली व आतां थकून काय करावे ह्या विचारांत पडले आहेत तोंच त्यांना एक गृहस्थ शेटजी भेटले त्यांचें नांव श्रीमत् शामळाशेट होतें. त्यांनी त्यांची चिठी वाचून त्यांना पैसे दिले व वेळ भागवली. असें म्हणतात कीं हें शामळाशेट गिरीधारी दुसरे तिसरे कोणी नसून खुद द्वारकाधीश श्रीकृष्णाच होते व त्यांनीच नरसीची ही पत सांभाळलेली होती.

नरसीनी श्रीकृष्णभक्ति करुन त्याचा अनेक गीते रचून प्रचार पण खूप केला. गांवोंगांवी हिंडले, त्यांना अनेक अनुयायी मिळाले. त्यांच्या कीर्तनाला गर्दी तुफान जमत असे. स्त्रियांचा जमावही भरपूर जमूळ लागला. त्यापण कीर्तनामध्ये तळीन होऊ लागल्या. . . कीर्तन करता करता सर्वजण कधीं कधीं बेहोश होऊन जात तर कधीं कधीं शकून पण जात असत. भावनाप्रधान स्त्रिया तर नरसीन्या अगदीं आहारीं जाऊ लागल्या. काहीं त्यांच्या सेवेला लागल्या. कोणी त्याला जंलपान देत. कोणी काहीं अस-

वाणे देत कोणी त्याला आश्रय पण देत असत. स्त्रियांचे हैं वागणे त्यांच्या घजमानाना आवडत नसे पण त्यांचा त्याला नाईलाज होता. त्यांनी नरसीची बदनामी करण्यासु सुरवात केली. श्रीकृष्णभक्तिचा नरसीने जो प्रचार सुरु केलेला होता तो सनातनी ब्रह्मवृद्धाला कांहीं आवडला नाहीं. नरसीभक्तांचे घराणे मूळ शिवभक्तांचे व त्यांने श्रीकृष्णांची अशी भक्ति करावी हे कांहीं त्यांना पसंत नव्हते. श्रीकृष्णांचा हा भक्ति-प्रचार त्यांच्या घराण्याला अगदीं नवीन असा होता. बंगाल, गुजराथ, महाराष्ट्र या सर्व प्रदेशांत त्यांचा नव्यानेच प्रचार सुरु झालेला होता. सनातनी लोकांनी त्याला आळा घालण्याचे ठरविले.

त्यावेळीं जुनागडाचा एक मांडलीक राजा होता. त्याचेकडे नरसो-बद्दल एकेक गोष्टी जाऊं लागल्या. सर्व तन्हेच्या वाईट गोष्टी तेवढ्याच कानांवर घालावयाच्या असें त्याच्या विरुद्ध लोकांनी ठरवून ठेवले. कोणी नरसी ढोंगी कसा आहे हैं सांगत, तर कोणी तो धर्मभ्रष्ट, बायांना नादी लावणारा व शील भ्रष्ट करणारा कसा आहे हैं पटवून देत. तो धर्मांचा नाशकरीत आहे हैं दाखवून दिले. भजन, कीर्तन ह्या नांवाखालीं तो स्वैराचार व चैन कशी करीत आहे तें पटाविले परंतु तो मांडलीक सर्व ऐकून घेत असे पण त्याकडे लक्ष देत नसे. नरसी हा श्रीकृष्णांचे पण त्याच्यावर निससीम प्रेम असून त्यानें त्याला घरीं येऊन दर्शन घडविले आहे ह्या सर्वांची खबर त्याला होती. तेव्हां त्याच्या वाटेस जावयाचे नाहीं कीं त्रास द्यावयाचा नाही असें राजानें ठरवून टाकले होते. परंतु रोज रोज येणाऱ्या कागाळ्यांना तो कंटाळला व त्यानें श्रीकृष्णाच्या सेवकांची परीक्षा घेण्याचे ठरविले—

नरसीला राजानें दरबारांत बोलावले व सांगितले कीं माझे जे राजमहालमध्ये विष्णुमंदीर आहे त्यामध्ये तूं बसून कीर्तन करावयाचे. भोवतालीं सगळे कीर्तन ऐकणारे बसतील. अगोदर मूर्तीची पूजा होऊन तिला मोठमोठाले हार घातले जातील नंतर तूं त्या विष्णुमंदीरांत कीर्तनास आरंभ कर. तुझ्या भौंवतालीं पहारेकरी असतील व तुला मूर्तीचे जवळ गाभाऱ्यांत कोंडले जाईल व कीर्तन करतांना जर कृष्णानें तुझ्या गळ्यांत आपल्या गळ्यातला हार घातला तरच कृष्णांचे तुझ्यावर प्रेम आहे असें भी समजेन व तुझी सुटका होईल नाहींतर तुला माझ्या येथे मंदीर कैदेत रहावें लागेल. तुला गाभाऱ्याचे बाहेर कृष्ण माळ घालीपर्यंत पडतां येणार नाहीं.

नरसीला मोठा प्रश्न आहे! तरीपण तो डंगमगला नाहीं. त्यानें राजाजे-प्रमाणे मंदिरांत बसून आपल्या आवडत्या कृष्णांचे अध्ययनास कीर्तनास सुरवात केली. पण दुर्दैवाची एक अशी गोष्ट होती कीं नरसीचा “केदार” हा एक फार आवडता राग होता. तो आळवून तो कृष्णांची भक्ति करूं लागला कीं प्रत्यक्ष भगवान् श्रीकृष्णसुद्धां प्रसन्न होत व हातांत बांसरी घेऊन त्यांचेवरोवर तळीन होऊन नाचावयास लागत. तो राग त्यामें एका शेटकडे कांहीं कर्जाऊ रक्कम घेऊन

गहाण टाकलेला होता म्हणजे तें कर्ज फिटेपर्यंत तो केदार राग गाणार नाही असें त्यांनें त्याला लिहून दिलेले होतें. त्यांची हक्कित अशी—

एकदां काय झाले. एक साधू रस्त्यानें जातां जातां नरसीच्या घरी
आला त्यावेळीं नरसी कीर्तनांत तल्हीन झालेला होता. कीर्तन आटपले
साधू वसतीस राहिला. आतां काय करायचें? गृहस्थाश्रमीं धर्म तर पाळलाच पाहिजे,
साधूला भोजन घालण्याचे ठरले. नरसीजवळ घरीं कांहींच नव्हते. साधूला घरीं ठेऊन
नरसी वाजारात गेला. एका बड्या व्यापाऱ्याकडे त्यानें उसने पैसे माणितले. तो मोठा
व्यापारी होता. पण नंबर एकचा हराम होता. त्याला माणुसकी नव्हती. आणि
कोणत्या पैसालोभी माणसास माणुसकी असते? त्याला नरसीचे सर्व गुण, कीर्ति व
परिस्थिती माहीत होती पण त्यानें सांगितले, ‘कांहींतरी गहाण टाकल्याशिवाय मी
कांहीं पैसा देणार नाही. व माल पण देणार नाही.’ काय गहाण टाकावें हा मोठा
नरसीपुढै प्रश्नच पडला शेवटीं त्याला एक युक्तीं सुचली. तो म्हणाला, ‘हे पहा शेट
मी माझा आवडता केदार राग गहाण टाकतो. म्हणजे त्याचे असें कीं तुमचे पैसे
फिटेपर्यंत मी केदार राग गणार नाहीं! ’

शेटल्या माहीत होतें की केदार राग हा नरसीला प्राणापलीकडे प्यार आहे तेव्हां त्यानें ह्या करारासु कबुली दिली. पैसे घेऊन नरसी घरी आला व साधूंच्या सहवासांत यथेच्छ भोजन केले.

आतां नरसीपुढे प्रश्न पडला. केदार राग तर आळवला पाहिजे नाहींतर कृष्ण कांही हार घालणार नाहीं व केदार राग तर गहाण टाकलेला. ‘काय करावें? त्याने श्रीकृष्णाच्या आराधनेस जोरांत सुरवात केली. श्रीकृष्णाला त्याची दया आली. त्यानेस्वतः जाऊन त्या व्यापाच्याकडे पैसे भरले व गहाण असलेला केदार राग सोडवून आणला व नरसीचे स्वाधीन केला. कृष्णाचे आपल्यावरील अलोट प्रेम पाहून नरसीचा आनंद गगनांत मावेनासा झाला. त्यानें मनापासून केदार राग आळवण्यासु सुरवात केली. मूर्ति पण तल्डीन झाली. नाचूं लागली आणि राजा पहातो आहे तें आश्रये तोंच मूर्तीनें आपली माळ नरसीच्या गळ्यांत घातली. ती माळ अधिकच तेजस्वी रीतीनें नरसीच्या गळ्यांत विराजमान होऊं लागली. राजाची खात्री पटली व तो नरसीला शरण आला. त्यानें त्याची सुटका केली,

नरसी म्हणजे जन्मतःच सरल स्वभावाचा मनुष्य. नरसी म्हणजे नम्रतेची नृतींच. त्याच्या मनाला वाईट विचार शिऊंच शकत नसत. संसारांत जरी ते रमत नसत तरी पण त्यांचे मनांत गाढ असे प्रेम होतें. त्यांचे मन कोमल होतें. त्याच्या मनांत आपपर, उच्चनीच असा भेदभाव नव्हता. ते भगवान् श्रीकृष्णाचे परमभक्त व त्याची माया यांने भरलेली रसभरीत क्रीडावर्णांने गाण्यांत सदैव तळ्डीन असत. त्यांची वाणी अल्यांत मधुर होती. तिचा उपयोग त्यांनी कृष्णाच्या भक्तिप्रचाराकरतां केला. ब्रह्म व

माया हा भेद मान्य नसे. ते म्हणत, माया हें ब्रह्माचेंच एकरूप आहे. त्या दोघांत कांहीं खास असा भेद नाहीं. ब्रह्मलीला; किंवा राधाकृष्णलीला किंवा कृष्णाची रासक्रीडा जी सुतत चालूं आहे, तिचा खेळ म्हणजेच ही अलम दुनिया आहे असें ते म्हणत. नरसी स्वतःला राधेचा दूत समजतो व श्रीकृष्णाचें मनरंजन करणे हें आपलें आद्य कर्तव्य आहे असें तो मानतो. त्याच्या काव्यांत ठिकठिकाणीं हें त्यानें बोलून दाखविलेले आहे. राधा-ब्रह्ममायेचा हा खेळ होता. दुनियेचा खेळ असून मायेश्विवाय तो अनुभवितां येणार नाहीं. कोणाला समजणार पण नाहीं असें नरसींचे म्हणणे आहे. अज्ञानी लोकच्या मायेमध्ये गुरफटतात व फसतात. ह्या मायेच्या नार्दीं फार लागण्यात कांहींच अर्थ नाहीं. जो खरा ज्ञानी आहे, देवांचा उपासक आहे; ज्याला सत्याचा साक्षात्कार झालेला आहे तो ह्या मायेच्या नार्दीं लागत नाहीं. तो शारिरिक सुखाच्या मृगजलामार्गे धांवत जाऊन फसवणूक करून घेत नाहीं. आणि यामुळे त्यांचे अंतःकरण सदैव पवित्र व निर्मळ असते. अशा अपवादात्मक खन्या भक्तांपैकीच नरसी हा एक कृष्णाचा भक्त होता. भगवान् कृष्णाची सेवा, भजन, कीर्तन करीत करीतच एके दिवशीं तो त्या भगवान् कृष्णाच्या चिन्मय स्वरूपांत विलीन झाला.

साईभक्तांना अपूर्व सवलत

साईलिला मासिक व त्रैमासिकाचे १९५४ पासून आजपर्यंतचे शिळ्डक असलेले अंक प्रत्येकीं दोन आष्ट्यास मिळतील. थोडेच शिळ्डक आहेत. पुन्हां मिळणार नाहीत. त्वरित मागवा.

—व्यवस्थापक

MATUNGA CLEANING WORKS

ESTD. 1934

Prop. S. V. PRADHAN

MODI NIWAS, BOMBAY 19

Washers, Dyers and Dry Cleaners.

**A Pleasure to You—A Satisfaction to Us
Chemical Cleaners, Super Fine Darners**

Master Dyers

FOR

Cotton, Woollen, Silken & Jari Whole Cloths

सर्व तन्हेच्या कपड्यांची धुलाई, रंग व रफू काम व्यवस्थित करणार

माट्ठंगा कुनिंग वर्कस

स्थापना १९३४) मोदी निवास, मुंबई १९ (मालक : एस्. वही. प्रधान

संत तुलसीदासांचा राम

संत तुलसीदास यांनी 'रामचरित मानस' या ग्रंथांत राम-भक्तीला विशेष महत्त्व दिले आहे. रामभाक्ती वाढावी व जगांत सर्वांनी रामाचा उंच्च आदर्श दृष्टीसमोर ठेवून आपले कल्याण साधावै हा त्यांचा मुख्य हेतु होता.

महासुनी वाल्मीकी यांनी रामायणांत चितारलेला राम व संत तुलसीदासजींनी आपल्या राम मानस चरितांत चित्रित केलेला राम या दोहोंत अनेक ठिकाणी तफावत दिसून येते. दोघेही महाकवी; परंतु त्यांचे काळ वेगवेगळे होते, त्या काळानुसूप त्यांनी रामाला रंगविले आहे.

तुलसीदासानें रामाला वेगवेगळ्या प्रकारे जितकै म्हणून महत्त्व देतां येईल व त्याला सर्वोत्तम नारायण बनवितां येईल तेवढा बनविष्याकडे सारे लक्ष पुरविले आहे. त्यांत त्यानें भक्तिभावाला विशेष महत्त्व दिले आहे.

रामाचंद्र दिव्यत्व

राम जन्मापासूनच त्याच्या ठिकाणीं असलेल्या दिव्यत्वाची जाणीव करून यायला तुलसीदासानीं सुरुवात केली आहे. त्याच्या जन्मकाळीं जिकडे तिकडे आनंदी आनंदाचें वातावरण कसें गजबजले होतें व देवदेवतांनाही कसा आनंद झाला होता त्याचें वर्णन तुलसीदासानीं केले आहे.

श्रीरामचंद्र जन्माला आले त्यानंतर त्यानीं माता कौसल्येला आपले विराट दैवी स्वरूप दाखविले व आपण सर्वत्र कसा व्यापून राहिलों आहे याची कल्पना करून दिली. श्रीरामाचंद्र बालस्वरूपही अतिशय आकर्षक दाखविष्यांत आले आहे. मातेच्या व पिताच्या मांडीवर तें बालक कसें खेळत आहे व इतर मानवी बालकांप्रमाणे वागत असे याची जाणीव करून दिली आहे.

रामाचंद्र स्वरूप अत्यंत आकर्षक दाखविष्यांत आले आहे. त्या मधूर स्वरूपाकडे प्रत्येकजण आकर्षिला जात असे व त्याच्या मनांत भक्तिभाव वास करीत असे.

जनकाच्या राजधानींत रामानें प्रवेश केला त्यावेळीं सीतेची अवस्था कशी झाली व ती कशी मंत्रमुग्ध होऊन गेली याचें सुंदर वर्णन आले आहे. राजा जनकही त्या रूपसौंदर्यानें मोहीत झाला.

श्री रामचंद्र हे रामायणांतील प्रमुख नायक, प्रत्येक क्षेत्रांत त्यांचे श्रेष्ठत्व दाखविष्यांत आले आहे. नाना प्रकारचे विकार, नाना प्रसंग, वरे वाईट उमड

होतात व त्या त्यावेळीं रामाची कसोटी लागते व तो कसोटीला पूर्णपणे उतरतो.

कर्तव्यपरायण राम

रामाची कर्तव्यपरायणता किती पराकाष्ठेची होती, त्याची खरी कसोटी लागली जेव्हां राज्याभिषेकाची जोरांत तयारी चालू असतां त्याचा त्याग करून एकदम वनवासास जाण्याच्या तयारीस त्याला लागावें लागलें तेव्हां.

काय तो भव्योदात्त प्रसंग होता. राज्यभर किती आनंदोत्सव चालू होता. जो तो आनंदांत पोहोत होता. आणि अशा स्थिर्धीत एकाएकी चौदा वर्षे वनवासास निघून जाण्याची कैकयेची आज्ञा वाहेर पडते ! कुठे राज्यारोहण आणि कुठे वनवास गमन ! परंतु रामानें आपले मन विलकूल विचलीत होऊं दिले नाहीं. महाविकट घटना होती ती ! राम त्यावेळीं जरासुद्धां दुःखीकष्टी झाला नाहीं. केवढे अचाट मनो-धीर्य, केवढा मनावर तांबा ! असें उदात्त उदाहरण इतरत्र मिळणे कठीण आहे.

सर्वांगी ग्रन्थ

वनवासास निवृत्त जाण्याची आज्ञा होतांच राम कैकयीदीं किती स्नेहाने वागले व बोलले! ते म्हणाले, मी या जंजाळांतून सुटलो! पित्याचें वचन पालन करण्याची मला संधी मिळाली हें केवढे माझें भाग्य! वनवासांत मला अनेक क्रपोमुनींची भेट होईल.

मनांत जरासुद्धां विपाद् किंवा द्वेषभाव येऊं न देतां सीता व लक्ष्मण यासह
आनंदानें रामचंद्र बनवासार्थ बाहेर पडतात. त्याबद्दल दुःख नाहीं खेद नाहीं,
कोणाहीबद्दल कटुभावना नाहीं. जसें कांहींच घडले नाहीं अशा भावनेनें ते मार्गस्थ होतात.
घोड्यांचा शोक

राम म्हणजे सर्वांचा प्राण! तो निधून गेल्यावर सर्वांची शरीरे काष्टवत् झालीं. अयोध्यानगरीला एखाद्या स्मशानभूमीचे स्वरूप प्रात झाले. ज्या रथांतून राम अयोध्यापार झाले त्या रथाच्या घोड्यांची काय अवस्था झाली तिचे सुंदर व हृदयस्पर्शी वर्णन कवीने मोठ्या बहारीचे केले आहे. माता कौसल्या मुद्दां त्या अश्वांची ती विवहळता पाहून अत्यंत कष्टी झाली.

रामाचें अंतःकरण किती निष्पाप व निर्मल होते, तेथे कोणाहीबद्दल द्वेषाला जागा नव्हती. भरत बरोबर थोडे सैन्य वेऊन रामाला भेटण्यासाठी चिनकूटला जातात. सैन्याची दौड दुरुन लक्षण पाहातो व त्याच्या मनांत संदेह उत्पन्न होतो.

भरत दुष्ट हेतूने येत आहे असे लक्षणाला वाढून तो त्याच्याशीं सामना देण्याची तयारी करतो, सज्ज होतो. त्यावेळी किंती प्रेमलळ शब्दात रामाने त्याला समजाविले आहे!

ठ व पवित्र अंतःकरण

बहुल अपवित्र भावना येऊ शकत नाहींत. भरताबहुल रामाच्या मनांत तीळमात्रही किनू नव्हता. केवळ निर्भेळ प्रेम होते.

राम म्हणजे करुणासागर ! सर्वोबद्ध भनांत प्रेमभाव. मग सीता आश्रमांतून नाहीदी झाली त्यामुळे त्याला अनिवार दुःख झालें असल्यास त्यांत नवल तें काय ? नारे अरण्य, पर्वत, डोंगर त्यानें सीतेसाठीं विलाप करीत पायांखालीं घातले. त्या विलापांची तुलनाही करतां येणार नाहीं.

लक्ष्मण शुद्धांत पडतो त्यावेळीही राम किती विव्हल झाला ! त्यावेळीही त्याने केवढा विलाप केला ! हनुमानजी संजीवनी घेऊन अजून कसे येत नाहीत म्हणून ते त्यांची उत्कंठेन मार्गप्रतिक्षा करतात.

भेदभावाला जागा नाहीं

शब्री, निपाद व हनुमान हीं निरनिराक्षया क्षेत्रांतील माणसे त्यांच्या बाबतीत रामाने केवढे अगाध प्रेम, अगत्य व आपलेपणा दाखविली आहे ! शब्रीने भक्तिप्रेमाने दिलेल्हा तोरे रामाने किती आवडीने स्थाळीं. त्याला तीं असृतापेक्षांही मधूर वाटलीं.

निपाद राजा अगदीं हल्क्या कुळांतला परंतु हल्का आणि श्रेष्ठ राम मानीत नव्हता. तो प्रेम पहात होता, जेथें निस्सींम प्रेम आहे तें सर्व श्रेष्ठ. महत्व जातीगोताल नाही. तर प्रेमाला भक्तिभावाला ! देव भावाचा भुकेला !

निपाद राजानै रामावर निस्सीम प्रेम केले व त्याचें फळ त्याला परिपूर्ण मिळाले
शंकेला स्थान नाहीं

रावणाचा भाऊ विभीषण प्रथमच रामाच्या भेटीसाठी येतो. त्यावेळी रामाजवळ असलेले सुग्रीव, नळ, नीळ जांबुवत संशयी होऊन त्याची भेट घेऊ नका असै नुचितात ते त्याच्या बाबरीत संशयी होते. रामाचें तसें कांहीं नव्हतें. दुष्ट हेतू भेटायला येत असेल येऊ द्या खुशाल ! त्यांत धावरण्याचें कारण काय ?

रामाचा धीरगंभीरपणा व सोशकेपणा अनेक वेळां दिसून येतो.

लंकेचे राज्य जिंकून व रावणवध करून राम, हनुमान, सुग्रीव, लक्ष्मण आणि गोब्रच्या मंडळीसह मोठ्या विजयाने अयोध्येला परत येतात. वाशिष्ठ व इतर मुनीगण इतर पौरजन त्याच्या स्वागतासाठी तयार असतात. भरतानें चौदा वर्ष कर्णी काढली असतील याची बरोबर कल्पना रामाला होती. भरताला तो कडकदून भेटतो. गुरुजनांवद्दल आदर

त्याचवेळीं वासिष्ठाहि गुरुजनांबद्दल त्याचा केवढा प्रेमादार भाव दिसून येते। आपण वनवासांत जेथें जेथें गेलो तेथें, तसेच लंकेत व इतरत्र विजयीं झालों याचें श्रेराम स्वतःकडे घेत नाहीं. माझ्यामार्गे वासिष्ठादि कळशीमुनींचे व सर्वांचे कृपाशीर्वाद होते त्यानुक्लेच विजयश्रीने मला माळ घातली असें तो मनापासून मानतो यांत्र रामानं सर्व श्रेष्ठत्व आहे.

अधारीपणा संपणार कधीं ?

मला है पाहिजे, मला तै पाहिजे. आहे त्यांत समाधान नाहीं. अधिकासाठीं सतत धडपड अधिक मिळविण्याची ही तृष्णाच हानिकारक आहे. तिचा त्याग करून, ठेविले अनंतै तैसेचि रहावै, ही उक्ति आपण आचरणांत आणिली पाहिजे.

जोंपर्यंत मनुष्य इच्छेच्या, कामनेच्या, आधीन होऊन रहातो तोंपर्यंत त्याला सुख व समाधान मिळणी शक्य नाहीं. आणखी पाहिजे आणखी पाहिजे हा हव्यास ज्याने मार्गे लावून घेतला त्याला सुख कुठून मिळणार ?

योगवाशिष्ठांत एक कथा आहे. वशिष्ठमुनी श्रीरामाला म्हणतात, “राम ! एकदां मी एका भयंकर जंगलांत गेलों. तेथे मला एक भयंकर प्राणी दिसला. त्याला हजारों डोळे व हजारों हात होते. तो वेढ्यासारखा सैरावैरा सर्वत्र भटकत होता. कधीं रडे तर कधीं खदखदां हंसे. कधीं आनंद भरांत नाच नाचावयाचा तर कधीं दुःख भरांत डोके आदकून व्यावयाचा; आपल्या हजारों डोळ्यांनी हजारों वस्तूंकडे त्याची नजर जात असे व त्या त्या ठिकाणीं ती खिकून रहात असें. कधीं एका वस्तूला हात घाली तर कधीं दुसऱ्या वस्तूला पकडून धरीं. त्याला कोणत्याहि एका वस्तूपासून आनंद मिळत नव्हता. चित्ताला स्थीरतांच नव्हती. जें मिळे त्याबद्दल समाधान नाहीं तर जें मिळत नसे त्याबद्दल दुःख !

काय म्हणायचे या वृत्तीला ! समाधान ठाऊक नाहीं. मनाला शांतता नाहीं. त्याचे आणखी आणखी कांहीं केल्या संपत नाहीं !

वशिष्ठ मुनीनीं असें दाखवून दिलें कीं, तो पागल प्राणी म्हणजे आपलें मन. मनांत नानाप्रकारच्या वासना व कामना उत्पन्न होतात. त्या सैरावैरा धांवपळ करतात. त्याच मनुष्याला खड्डुयांत लोटतात- त्याचा नाश करतात.

हे वेडेपण केव्हां नाहींसे होते ? हे भटकणे केव्हां थांबते ? जेव्हां ज्ञान होते तेव्हां ज्ञान शालें म्हणजेच मनुष्य सुखी व समाधानी होतो.

X   X   X   X

असा आहे मनुष्याचा पागलपणा ! स्थीरपणा नाहीं. स्वस्थता नाहीं. स्वैरपणा, भटकेपणा ! त्यांत सुख कुठून मिळायचे !

यावर उपाय काय ? ज्ञानामुळे मिळणारा संतोष व समाधान त्यासारखें सुख नाहीं. भगवंतानें जें दिलें, ज्या स्थिरीत ठेवलें त्यांत संतोष ही त्याची मजी, त्याची कृपा ! एवढी संपदाजवळ केली म्हणजे मग दुसरें कांही एक जवळ करण्याची जरुरी नाहीं.

दुःख केव्हां वाहूं लागते ? जे मिळालें आहे, जें देवकुपेनें प्रात झालें आहे त्यांत समाधान मानीत नाहीं तोपर्यंत जे जवळ आहे, जे सहज प्रात झाले आहे त्याबदल समाधान न पहातां जें दूर आहे, जे मिळत नाहीं त्याबदल दुःखी कष्टी व्हावयाचै. त्यामुळे मनुष्य बेचैन होतो.

X

X

X

घरांत मूलबाळ नाहीं. मन दुःखी होतें. एखादें मूल, मग ती मुलगी असेना का. घरांत आली असती तर किती छाले असतें ! बरें मुलगी झाली ! अरेरे ! मुलगी झाली ! मुलगा झाला असता तर ! झाला एकदांचा मुलगा ! समाधान आहे का ? त्याच्याब्रोबर पैशांची हाव वाहूं लागते ! मुलांचे शिक्षण झालें पाहिजे.

तेव्हां समाधान म्हणून नाहीं. आणखी कांहीं ना कांहीं मिळावें ही इच्छा !

X

X

X

‘तेनत्यक्तेन भुंजीथा :—’ हा आहे आमचा प्राचीन काळापासूनचा उच्च आदर्श विनोबा सांगतात की, संपत्ति कोणाची ? सारी संपत्ति रघुपतीची ! अशा वृत्तीनें आम्ही वागूं लागलें, व्यवहार करूं लागलें तर समाजांतील सारीं दुःखें सारें क्लेश ल्याला जातील. अडचण हीच आहे की, संपत्ति किंवा जें कांहीं आहे तें ! भगवंताचे असें न मानतां आम्हीं स्वतःचें मानतों आणि गोत्यांत सांपडतों.

आमच्याजवळ जी संपत्ति आहे तिचे आम्हीं केवळ विश्वस्त आहोत. जरुरी-प्रमाणे समाजकार्यासाठीं तिचा विनियोग करणे हें आमचें कर्तव्य. तें सोडून तिचा विनियोग केवळ स्वतःच्या सुखोपभोगासाठींच आम्हीं करतो. ‘मी सर्वाधिकारी’ मी माझ्यासाठीं माझी संपत्ती वाटेल तशी वापरीन व उधळीन ही आमची वृत्ती ! दुसरे फार अडचणीत आहेत, दुसऱ्यांना पैशाची फार जरुरी आहे ती. जरुरी भागविणे हे आपलें कर्तव्य आहे याची तिळमात्र जाणीव अंतःकरणांत नसते. त्यांचे दुःखाचे रडणे आमच्या कानापर्यंत येऊन पोहोचत नाहीं.

आमचा हा स्वार्थ आमची ही दुसऱ्याबदलची बेफिकीरी व आमची आधिकाराबदलची हांव हीच आमच्या सान्या दुःखाची आदि कारणे आहेत,

रामचरित्र म्हणजे कठोर कर्तव्यपालन

❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖ ❖

मनुष्य जीवन म्हणजे एक महाकठोर व्रत व एक प्रकारची तपस्याच आहे. आयुष्यातल्या अखेरीपर्यंत शिपाई बाण्यानें बागायच्चे—कर्तव्यपालन हें या जीवनांतील सर्वस्व आहे. आपल्या मनांत नाना प्रकारच्या आशा आकांक्षा वास करीत असतात, अमूक करावें व अमूक व्हावें असें कोणाला वाटत नाहीं? तसें वाटण्यांत दोष का असतो? किती तरी प्रसंगी मनाला क्लेश होत असतात. ते कोणाला बाहेर दाखवितासुदां येत नाहींत. ते दुःखावेग मनातल्या मनांत गिळून मनुष्य कर्तव्य कठोर कसें बनावे व कर्तव्य पालनांतच स्वर्ग कसा मानावा हें श्रीरामप्रभूच्या अवतार कार्यावरून दिसून येतें.

फार काय? केवळ स्वतःच त्याग करून भागत नाहीं. ज्यांना आपलें सर्वस्व मानिलें, जी आपणाला प्राणाहूनही प्रिय वाटतात त्याचाही जीवनयशांत कधीं कधीं बळी द्यावा लागतो. तो देत असतां मनाला होणारें दुःखही बाहेर दाखवितां येत नाहीं! श्रीरामाची पितृभक्ति पहा, त्याची असीम गुरुभक्ति पहा; त्याचें निस्सीम पत्नीप्रेम पहा; बंधुप्रेम पहा; प्रजाप्रेम पहा; यांपैकी कुठेही पहा; वेळ आली असतां त्यानें आपल्या कर्तव्यपालनांत काढीचीही कसूर केली नाहीं. एखाद्या व्रतस्थ पुरुषाप्रमाणे रामचंद्र वागले.

जीवन हें खेळखंडोबा करण्यासाठीं नाहीं. तीं जम्मत गम्मत नाहीं. जीवन हें लढण्यासाठीं, वीराप्रमाणे वागण्यासाठीं आहे. वशिष्ठमुनी, माता कौशल्या व पिताजी दशरथ यांच्यावरही रामचंद्राच्या कर्तव्यकठोर वागण्याचा परिणाम झाल्याशिवाय राहिला नाहीं.

राम कर्तव्य कठोर होता, तसाच न्यायीही होता. न्याय म्हणजे न्याय! मग तो बंधूच्या बाबतींत असो की पत्नीच्या बाबतींत असो. जो न्याय इतरेजेनांना तोच त्यांनाहि!

आपले बंधूबांधव व सगेसोयरे यांच्याबद्दल रामाला अपरंपार प्रेम! परंतु तें प्रेम आंघळें नव्हतें. तें ज्वलंत व डोळस होतें.

कोणताही प्रसंग येवो. आपल्या कर्तव्यपालनांत केव्हांही कसूर करावयाची नाहीं. हाचं धडा मुख्यत्वेकरून रामचरित्रापासून आबालवृद्धांनी शिकावयाचा आहे.

उवा घालविष्यासाठी खात्रीलायक ठरलेले 'लायसाँफ तेल' वापरा.

गिरगांव : बापट ब्रदर्स — दादर : वसंत फॉर्मसी

८४

श्रीसाईनाथ वाचनालय, शिर्डी

देणगीदाखल मिळालेलीं पुस्तके:—

(व्यवस्थापकांकडून)

अ. नं.	भक्तांचीं नांवे	पत्ता	पुस्तके	पुस्तकांचीं नांवे
१	श्रीसाई सेवा समिती	हैदराबाद	२ साईबाबा चरित्र (तेलगू)	
२	श्री हनुमानप्रसाद पोद्हार गोरखपूर		१ शिवपुराणांडक कल्याण (हिंदी)	
३	„ धुंडीराज दिक्षीत	हैदराबाद	१ श्रीसद्गुरु साईबाबा यांचे चरित्र	
४	श्रीसाई समाज	कलकत्ता	१ साईड लाईडस् ऑन साईबाबा (इंग्लीश)	
५	श्री. दिगंबरलक्ष्मण जाखडी शिर्डी		१ शांतिसाधन (गुजराठी)	
६	„ काशिनाथ डोळस	मुंबई	१ चित्रकार रंगा	
७	„	„	२ कशासाठी ? पोटामाठी (नाटक)	
८	श्री. रा. शा. चिटणीस	दिल्ली	१ श्रीसाईनाथ चालीसा (हिंदी)	
९	„ धनराज तोडरवाल	शिर्डी	१ हातीमताई (हिंदी)	
१०	„ सालोमन वैजामिन	मुंबई	१ दि हॉर्ड वे (इंग्लीश)	
११	„ हनुमंतराव	हैदराबाद	१ दि जनरल ऑफ उस्मानिया मेडिकल कॉलेज	
१२	„ बसंत वामन ओगले	पुणे	१ ययाति (कादंबरी)	
१३	„ ओ. के. बी. नंवीआर	मुंबई	१ लॉर्ड अध्यापन (इंग्लीश)	
१४	„ चंद्रकांत ना. सावंत	मुंबई	२ भवनस् जनरल (इंग्लीश)	
१५	दिवाळी अंक वाचक मंडळ	शिर्डी	१ सानेगुरुजी चरित्र	
१६	श्री. सी. के. गोविंदराज	मुंबई	१ माणुसकीचा गहिंवर	
	„	„	१ श्री शनेश्वरी अध्याय ५ वा. २ अभंग-संकीर्तन	

* उत्कृष्ट कागद * आकर्षक रचना

* स्वच्छ व सुबक छपाई

बॉम्बे सेट्ल प्रेस

सुरलीधर टेप्ल कंपाऊंड, ठाकुरद्वार पोस्टाशेजारी

गिरगांव रोड, ठाकुरद्वार मुंबई २

वाल्मीकि रामायण आणि तुलसी रामचरित मानस

— लेखक : भालचंद्र मडकर्ईकर (साहित्यरत्न)

रामायण आणि महाभारत ही दोन अद्वितीय महाकाव्ये म्हणजे भारत मातेच्या सुंदर शरीरावरची दोन दैदिप्यमान लेणीच होत. ह्या दोन्ही ग्रंथांना जगात जोड नाही. प्रत्येक हिंदूचं मस्तक पूज्यभावनेन विनम्र व्हावं असंच ह्या ग्रंथांचं महात्म्य आहे.

रामायण महाकाव्य महाकवि वाल्मीकीने रचले, त्यानंतर अनेक ऋषिमुनींनी अनेक रामकथा लिहिल्या. त्यांनी आपल्या कल्पनाविलासांनी मूळ रामायणातील कथेत अनेक रामकथा जोडल्या आहेत. मूळ वाल्मीकि रामायणातील रामकथा फारच थोड्यांना ठाऊक असावी. कारण कथा कीर्तनांत अनेक गोष्टींचीं रसभरीत वर्णने केली जातात. वाल्मीकि रामायणात नसलेल्या कांहीं प्रसंगाचा उल्लेख मी पुढे करणार आहे.

रामकथेवर भारतातील सर्व भाषांत मोठमोठीं काव्ये रचली गेली आहेत. तामील भाषेतही फार सुंदर रामायण लिहिले गेले आहे. एकनाथांचे भावार्थ रामायणहि सर्वश्रुतच आहे. परंतु ह्या सर्व काव्यग्रंथांत महाकवि तुलसीदासांनी लिहिलेले ‘रामचरित मानस’ हे महाकाव्य अनेक दृष्टींनी श्रेष्ठ आहे. चरित्र, कवित्व आणि विचार या त्रयींचा सुंदर समन्वय ह्या ग्रंथांत साधलेला आहे. तुलसीरामायण म्हणजे वाल्मीकि रामायणाचा अवधि भाषेत केलेला निब्बळ अनुवाद नव्हे. अनेक दृष्टींनी ह्या ग्रंथ मौलिक आहे. वाल्मीकि रामायणापासून तुलसी रामायण कसे वेगळे आहे हे या लेखांत पाहावयाचे आहे.

राम ही ऐतिहासिक व्यक्ति होऊन गेली. उत्तरेला आर्य, यक्ष किन्नर, गंधर्व आदि अनेक जाती होत्या तर दक्षिणेला अनार्य जातीपैकीं राक्षस वानर या जाती मुख्य होत्या. आर्यधर्मावर, यज्ञागजपतप यांवर प्रहार करणाऱ्या राक्षसांचा निष्पात करण्यासाठीच रामाचा जन्म होता. रामायण त्या शब्दांत राम+अयन असे दोन शब्द आहेत. रामायण म्हणजे रामाचे आक्रमण रामानें लंकाविजय करून राक्षसांचा नाश केला. आर्य धर्माचे रक्षण केले आणि सर्वत्र शांतता आणि न्याय यांचे राज्य प्रस्थापित केले. राज्य कसे करावें; राजा कसा असावा, याचा आदर्श रामाने जगासमोर ठेवला. महणूनच सुखी संपन्न राज्याला ‘रामराज्य’ ही संज्ञा प्राप्त झाली आहे. अर्थात रामकथेतील मुख्य गाभा हा इतिहास म्हणजेच सत्यकथा आहे. त्या काळांत जीवन जगणाऱ्या एका प्रतिभासंपन्न तपस्याकङ्क्षन हो अमर कलाकृति निर्माण झालेली आहे. ब्राह्मण तपश्चर्या करून ब्रह्मा, विष्णु अथवा महेश यांना प्रसन्न करीत. तो ब्राह्मणांना वर देत. प्रखाद्यानें अपराध केल्यासु देवे अथवा तपस्वी

त्या व्यक्तीला शाप देत. त्या शापप्रमाणे त्या व्यक्तीला मग दुःख भोगावें लागे. त्या गोष्टी वालिमाके रामायणात आहेत... त्याच्चप्रमाणे आजच्या युगांत विश्वास बसणार नाहीत अशा प्रकारचे चमत्कारहि आहेत. पुन कामेष्ठि 'यश' करीत असतांना अग्रींतून महापुरुष प्रकट झाला आणि त्याने दशरथ राजाला पायस दान केले. रावणासारख्या मर्दांध राक्षसाचा नाश व्हावा हा इच्छेन कांहीं ब्राह्मणांनीं तंपश्रव्या केली आणि ब्रह्मदेवाला प्रसन्न करून वेतले तेव्हांचिष्णूहि तेथें प्रकट झाले. त्यांनी स्वतःचे चार अंश करून दशरथाच्या तीन भार्यांच्या ठिकाणी पुनरुपाने अवतार घेण्याचे ब्राह्मणांना वचन दिले. अशा गोष्टीहि आढळतात. परंतु रामकथेंतील राम हा मात्र मनुष्यच आहे. त्याचे सर्व व्यवहार मानवी आहेत अशी मनाला सतत जाणीव राहाते. राम हा पराक्रमी, तेजस्वी, बुद्धिमान, विवेकी, संयमी प्रेमल तसाच न्यायनिष्ठुर राजा होता. तो धर्मपरायण होता. इतर सामान्य माणसां प्रमाणे त्याला राग अनुराग, हर्ष, आनंद, क्षोभ, दुःख, शोक आदि विकार होत असत. रामाच्या कर्थेत त्याच्या देवत्वाचा उल्लेख आलेला नाहीं असें नाहीं परंतु तो उल्लेख कचित् आणि ओङ्करता आहे. अनेक प्रसंगीं देव औकाशांतून पुष्पबृष्टि करतात असाहि उल्लेख आहे. परंतु तो गौण आहे.

तुलसीरामायणाची बैठक भिन्न आहे. तुलसीचा राम हा साक्षात् परमेश्वर आहे, सर्व जगाचा नियंता आहे. सर्व-ब्रह्माण्ड त्याच्या आधीन आहे. तो सर्वव्यापी राम हाच दशरथपुन होय असें तुलसीदासांनीं पुन्हां पुन्हां ठासून सांगितले आहे.

तुलसीदासाच्या कालीं भारतावर मोंगलांचे राज्य होतें. हिंदूंच्या धर्मावर आक्रमण होत होतें. लोक हवालादिल झाले होते. त्यांना त्राता कुणी उरला नव्हता. नीतीकीं बंधने शिथिल झालीं होतीं. वरिष्ठ हिंदु अधिकारी मोंगलांप्रमाणे विलासांत दंग झाले होते. लोकांची धर्मावरची श्रद्धा नाहीशी होऊन त्यांच्यांतले तेज नष्ट झाले होतें. अशा अध्याताच्या खाईत पडलेल्या राष्ट्राचे पुनर्निर्माण करायच्या उद्देशाने तुलसीदासांनीं रामचरित निंडले आणि तो राम म्हणजे प्रत्यक्ष परमेश्वरच होय असें प्रतिपादिले. रामाच्या भक्तीने मनुष्याचे कल्याण होतें, उद्धार होतो. रामचरित मानस म्हणजे भक्तिरसाचा मधुर सुगंधित झराच होय. ईश्वराच्या ठिकाणीं भक्तीची प्रतिस्थापना करणे होच तुलसीदासांची इच्छा होती.

रामाचा काल जरी श्रीकृष्णाच्या पुष्कलच पूर्वीचा होता तरी राममहिमा श्रीकृष्णानंतर गायिली जाऊं लागली. इसवीसनाच्या प्रारंभीं कालांत रामाला लोक अवतार मानूं लागले. परंतु खरी रामाची प्रतिष्ठा अकरावी शताब्दी नंतरच दृष्टिगोचा होऊं लागली. रामानुजाचार्य हे रामभक्तीचे अलीकडचे म्हणजे अकरावी शताब्दीतले मुख्य प्रचारक होत. तुलसीच्या वेळीं कृष्णभक्तीचा फार जोरदार प्रचार चालू होत प्रण हा कृष्ण गीता सांगणारा तत्त्ववेत्ता कृष्ण नव्हता तर गोपींच्या खोड्या करणाऱ्या त्यांच्या वेष्या ओढणारा, त्यांचे घडे फोडणारा कृष्ण होता. कृष्णाला लोक पूर्णावता

आणि रामाला अंशावतार मानीत. म्हणून राम हा पूर्णवितारच आहे असें तुलसी-दासांनी रामायणात दाखवून दिलें आहे.

राम प्रत्यक्ष परमेश्वर आहे हे कौसल्या, सुमित्रा, कैकयी, भरत, लक्ष्मण आदि सर्व वरच्या मंडळींना ठाऊक होतें. हनुमान सुग्रीव आदि सेवकांना ठाऊक होतें इतकेच नव्हें तर मारीच सारख्या राक्षसांनाहि माहीत होतें. भगवान् रामाचा जन्म झाला तेव्हांच त्याच्या चारी हातांत आयुधे होती, त्याचें शरीर मेघासारखें श्यामल होतें. अंगावर आभूषणे आणि वनमाला होती. तेव्हां कौसल्येने म्हटले, ‘हे परमेश्वरा तू आतां बालरूप धारण कर आणि मला सुखी कर’ हें ऐकतांच रामाने बालरूप धारण करून तो रहुं लागला.

रावणानें जेवहां मारीचाला कपटमृग व्हायला सांगितले तेवहां तो रावणाला म्हणाला.

‘हे दशशीर्ष ! राम म्हणजे मानवरूपांत वावरणारा प्रत्यक्ष परमेश्वर आहे. त्याच्याशीं वैर करूं नकोस. सर्वांचे जीवनमरण ज्याच्या हातीं अहे अशा पुढे तुझा निभाव कसा लागेल ? मरतांनाहि मारीचने रामनाम घेत प्राण सोडला, आणि तो मुक्त झाला.

ही बैठक ध्यानांत घेतल्यावर पुन्हा थोडे मार्गे वळूं या.

वालिमकि रामायणांत अनेक प्रसंग नाहींत असा उल्लेख मागें आलेला आहे. सुवर्णमृगाच्या मागें राम धांवत गेल्यानंतर लक्ष्मण सीतेच्या संरक्षणार्थ मागें राहिला, तेव्हां मरतांना मारीच राक्षसानें उद्गारलेल्या लक्ष्मणा धांव ह्या शब्दांनीं सीता व्याकुळ झाली आणि तिनें लक्ष्मणाला रामाच्या मदतीला जाण्याचा आग्रह केला. त्यावेळी लक्ष्मणानें एक रेषा मारली आणि त्या रेषेपलीकडे जाऊं नकोस असें सीतेला बजावले. ह्या लक्ष्मण रेषेचा उल्लेख रामायण आणि रामचरित मानस ह्या दोन्ही ग्रंथांत नाहीं.

अश्वमेघ यज्ञाकरितां रामानैं घोडा मोकळा सोडला होता. तो लव, कुश यांनी अडवला आणि रामाला आपल्याच मुलांबरोबर युद्ध करावै लागले याचाहि रामायणात उल्लेख नाही. तुलसीदासांनी रामराज्याभिषेकाबरोबरच. आपला ग्रंथ संपूर्ण केल्यामुळे पुढील घटना रामचरित मानसांत नाहीत हें सांगण्याची आवश्यकता नाही. हनुमानाने अहिरावण महिरावणाशीं युद्ध केलें. त्यांनी रामाला लपवून ठेवले होतें. आणि अहिरावणाची पत्नी चंद्रसेना रामावर लुध झाली होती. हा प्रसंग दोन्हीं ग्रंथांत आढळत नाहीं.

जनकाचें शिवधनुष्य रामानें तोडले तें भरदवारांत नव्हे तर सहजगत्या विश्वामित्र जनकाच्या दर्शनाला आला असतांना रामानें तें तोडले, सदरहू धनुष्य भरदवारांत तोडले असें तुलसीदानांनें लिहिले आहें. परंतु त्या दरबारांत रावण उपस्थित होता

आणि त्याच्या अंगावर तें धनुष्य कोसळले असा उह्लेख मात्र कुठेचं नाही. तुलसी-रामायणांत सीतेची मातां सीतेला म्हणते, “ज्या धनुष्याकडे पाहातांच रावण आणि बाण भ्याले तें धनुष्य हा कोवळा मुलगा कसें बरै तोडील ?

वाल्मीकि रामायणातील राम हा मनुष्य होता हैं दर्शवणारे दोन चार प्रसंग मी मुद्दाम येथे नमूद करतो.

मारीच राक्षसाचा ध्वनि ऐकून सीता लक्ष्मणाला रामाच्या मदतीला जात्याचा आग्रह करते. पण रामाची आज्ञा मोडप्यास लक्ष्मण तयार होत नाहीं. तेव्हां सीता म्हणते, लक्ष्मणा, तुं पापी आहेस. तुझ्या मनांत माझ्याविषयीं अभिलाषा आहे म्हणून तुं जात नाहींस.'

तेव्हां लक्ष्मणाला वाईट वाटते, तो म्हणतो, ‘मी जातो वनदेवता तुझं रक्षण करो.’ परंतु मारीचाला मारून राम परत येतांना जेव्हां तो लक्ष्मणाला पाहातो तेव्हां त्याचा राग अनावर होतो. राम म्हणतो. ‘तूं माझी आशा मोडली आहेस. रागाच्या भरांत सीतेनें तुझ्यावर तसा आरोप केला असला तरी तुझ्यांत थोडाफार विवेक असायला हवा होता. निदान तूं सीतेला आपल्याबरोबर तरी आणायची होती.’

सीता आश्रमांत नाहीं हैं कळतांच राम अनावर शोक करतो. अखेर लक्ष्मणाल्ला त्याला समजावं लागतं ‘शोक न करतां धैर्य धर. खरे शूर पुरुष असे गलितधैर्य होत नसतात.

हा प्रसंग चित्रित करताना तुलसीदासांनी लक्ष्मणाच्या मुखांतून पुढील उद्भार वदवले आहेत.

‘हे माते ! ज्याच्या भृकुटिविलासांनी सान्या सुष्टीचा प्रलय हो तोतो राम कधी स्वप्नात तरी संकटात सांपडेल का ?’ यावर सीता त्याला कांहीं हृदयाला घरे पाडणारे शब्द बोलते. यावर लक्ष्मणाचें मन चंचल होऊन तो रामाच्या शोधास निधून जातो. परंतु लक्ष्मणाला पाहून राम फक्त एकच वाक्य म्हणतो. ‘लक्ष्मण, तूं सीतेला एकटीच दाकून आलास ? तूं माझ्या आशेचें उल्ळंघन केले आहेस.’

राम सीतेकरितां शोक करीत असताना रामचरित् मानसातले कथा सांगणारे
शंकर पार्वतीला मध्येच महणतात,

पूरन काम रामरूप रासी । मनुजसरित कर अज अविनासी' हा पूर्णकाम आनंदाची राशी, आजन्मा मनुष्याप्रमाणे लीला करीत आहे.'

रामानें लंकेवर विजय मिळवल्यावर बिभीषण सीतेला अलंकारांनी विभूषित करून पालखींतून रामाकडे पाठवतो तेव्हां राम कठोरपणे म्हणतो, सीते मी हा सारा खटाटोप तुझ्याकरितां केला नाहीं. आपलें वर्तीन कायम राखण्यासाठी आपल्या वंशावरील कमीपणा दूर करण्यासाठी मी हें सारें केलें. मला तुझ्याशीं कर्तव्य नाहीं. परगट्यांही राहिलेल्या ल्लीचा स्वीकार कुणीहि तेजस्वी पुरुष करणार नाहीं. रावणाच्या अंगाच्चा तुला स्पर्श झाला आहे.’

यावर सीता उत्तरते, “हाच निरोप तुम्हीं हनुमानाबरोबर पाठवला असता तर मी तेव्हांच देहत्याग केला असता. परपुरुषाचा स्पर्श मला स्वेच्छेने झालेला नाही. माझीं हृदय तुमच्यापाशीं आहे. शरीर माझ्या स्वाधीन नसतांना मी काय करावै? यावर एकच उपाय! लक्ष्मणा चिता तयार कर.”

चितेंतुन अग्रिदेव प्रकट होतो आणि सीता पवित्र आणि निष्कलंक आहे असें सांगून तो ती रामाला परत देतो.

तुलसीदासांनी हा प्रसंग सादर करतांना रामानें सीतेला जीं दुरुत्तरे केलीं तीं टाळलीं आहेत. रामचंद्रानें सीतेला कांही कटु शब्द सुनवले इतकेंच म्हटलें आहे. त्यावर सीता लक्ष्मणाला म्हणाली, “तूं चिता पेटव.”

सीतेचा त्याग करणारा वालिमकीचा राम तसाच कठोर आणि न्यायनिष्टुर आहे. तो लक्ष्मणाला म्हणतो, ‘लोक माझी निंदा करतात त्यानें माझ्या मनावर आघात होत आहे. सीतेने अग्रिदिव्य केलें असूनहि मला तिचा त्याग करावा लागत आहे. लोकापवादाला भिऊन मी जीविताचा किंवा तुमचाहि त्याग करीन मग सीतेची गोष्ट ती काय?’

हा कथाभाग रामचरित मानसांत नाही.

असा हा वालिमकीचा राम मनुष्य आहे. न्यायनिष्टुर होऊन त्याला कठोर वागावै लागले.

रामायण लिहिण्याची वालिमकीला कशी स्फूर्ति झाली तें पाहूं.

एकदां वालिमकीने नारदाला प्रश्न केला, ‘ह्या जगांत अलौकिक गुण असलेली व्यक्ति कोण आहे?’ त्यावर नारद म्हणाले, ‘इक्ष्वाकु कुलांत जन्मलेला राम हा सर्व गुणसंपन्न असा आहे. सागरासारखा तो गंभीर आहे. तर चंद्रमाप्रमाणे प्रिय आहे. तो अन्याय सहन करू शकत नाही. तेव्हां तो प्रलयकालासारखा भासतो. पण त्याचे मन श्वसाशील आहे. मग नारदांनी वालिमकीना रामकथा सांगितली. ते म्हणाले, ही कथा घडली नसून पुढे घडणार आहे. त्याच दिवशीं दुपारीं स्नानोत्तर वालिमकि बाहेर पडले असतांना एका झाडावर क्रौंच पक्षाचैं जोडिये आनंदानें कूजन करीत असतांना त्यांनी पाहिले. इतक्यांत एका व्याधानें क्रौंचनराचा वध केला आणि मादी आकोश करू लागली. या प्रसंगानें मुनीचैं हृदय हलले. त्यांच्या तोङ्हून एक श्लोक बाहेर पडला तो एक शाप होता. ‘हे व्याधा, तुला या जगांत कधींच प्रतिष्ठा लाभणार नाही.’ जगातलं हैं पहिले काव्य होय! पण ह्या घटनेने वालिमकि व्याकुळ झाले असतांना ब्रह्मदेव तिथे आले आणि म्हणाले, ‘नारदानें निरूपण केलेली रामकथा तूं श्लोकामध्ये ग्रंथित कर’ आणि ते अंतर्धान पावले. नंतर त्याच दिवशीं वालिमकीने रामायण रचण्यास आरंभ केला.

तुलसीदासांच्या श्रेष्ठाचैं नांव आहे रामचरित मानस. रामाच्यैचरित्वैमानस सुरो-वराच्या निर्मल मधुर जलासारखें आहे. तुलसीदासांनी एक सुंदर स्पर्श बांधलेले आहे. त्वार

वक्ते आणि चार श्रोते हे ह्या सरोवराचे घाट आहेत. रामाची कथा चार जण चार व्यक्तींना सांगत आहेत. ह्यात शंकर-पार्वती, काक भुजुण्डि-गरुड, याशवल्क्य-भरद्वाज आणि तुलसीदास आणि सुजन. असें संवाद आहेत. श्रोते चार प्रकारचे असतात. पार्वती अति, गरुड जिज्ञासु, भरद्वाज शानी आणि सुजन अर्थार्थी श्रोता आहे. सात कांड म्हणजे मानस सरोवराच्या सात पायऱ्या होत. यांतील उपमा म्हणजे पाण्यावरील तरंगांचा विलास होय. चौपाया लळद म्हणजे सुंदर रंगीबेरंगी कमळे, शानवैराग्य आणि सुविचार हंसपक्षी होत. अर्थ धर्म मोक्ष काम हे चार तसेच शानविज्ञानांचे विचार काव्याचे नऊ रस आणि जपतप योग वैराग्य हे चलचर आहेत. ह्यांतील नाना प्रसंग म्हणजे शुक कोकिलादि पक्षी आहेत.

चार वक्ते चार श्रोत्यांना रामकथा निवेदन करीत आहेत अशी तुलसीदासांना कल्पना केली आहे. हे सर्व श्रोते असा प्रश्न विचारतात की “हा राम कोण?” याशवल्क्य सुनीना भरतद्वाज विचारतात.

एक राम अवधेस कुमारा । तिन्हकर चरित विदित संसारा ॥

नारि विरह दुःख लहेहुँ अपारा । भयउ रोष रन रावन मारा ॥

प्रभुसोइ राम कि अपर कोई जाहि जपत त्रिपुरारि ॥

एका रामाची कथा आम्हांला विदित आहे. पण शंकर ज्याचे ध्यान करतात तो राम म्हणजेच दशरथी राम कां?

पार्वती शंकराला प्रश्न करते,

तुम्ह पुनि राम राम दिन राती । सादर जपहु अभंग आराती ॥

रामु सो अवधनृपति सोई । कि अज अगुन अलख गति कोई ॥

‘हे देवा, तुम्ही सदोदित राम राम म्हणतां तो राम म्हणजेच अवधेनृपति का?’

या प्रश्नाचे उत्तर देष्याकरितांच रामचरित्र लिहिलें गेलें राम हा केवळ निर्णुण ब्रह्म नव्हे. केवळ महाविष्णु नव्हे आणि केवळ मर्यादा पुरुषोत्तमहि नव्हे. तर हा तिधांचा समन्वय म्हणजे राम. हा राम भवतार घेतो आणि दुर्जनांचा नाश करतो. राम हा देवच होता हें दाखविष्याचा तुलसीदासांचा उद्देश होता.

कथा सांगतां सांगतां वक्ते श्रोत्यांना रामाऱ्या देवत्वाची आठवण करून देतात. रामचंद्र मृगाऱ्या पाठी जातो तेव्हां,

निगम नेति सिव ध्यान न पावा । मायामृग पाढें सो धावा ॥

देव ज्याला नेति नेति म्हणतात आणि शंकरहि ज्याला पूर्णपणे जाणू शकले नाहीत असा हा रामचंद्र मायामृगाऱ्या मागें धावत आहे.’ असा एक वक्ता आपल्या श्रोत्याला सांगतो.

इंद्रजित रामलक्ष्मणाला नागपाशांत बांधतो तेव्हां एक वक्ता मध्येच सुचवतो.

व्याल पास बस भए खरारि । स्वबस अनन्त एक अविकारी ॥

नटइव कपट चरित कर नाना । सदा स्वतंत्र एक भगवाना ॥

जो स्वतंत्र आहे असा राम नटाप्रमाणे लीला करीत आहे.

मेघनाथ लक्ष्मणावर शक्ति सोडतो आणि लक्ष्मण मूर्च्छित होतो. त्याला उद्देशूल शंकर पार्वतीला म्हणतात, ‘हे गिरजे, ज्या शेषनागाच्या क्रोधांत चौदाहि भुवनांची क्षणांत राखवरांगोळी होते त्याला कोण जिंकूं शकणार? ही सारी माया आहे.

रामचरित मानसांत याच कारणानें चमत्कारांचा भरणा फार आहे. रामाच्यै पंचमहामूर्तींवर पूर्ण नियंत्रण होतें. वाल्मीकि रामायणांत शापभ्रष्ट आहिल्या शिळा होऊन पडली होती असा उल्लेख नसून ती अदृश्य स्थिरीत बावरत होती असा उल्लेख आहे. परंतु तुलसीनें ती शिळा होती आणि रामाच्या पद स्पर्शानें तिनें पुन्हा मानव-रूप धारण केले असे म्हटले आहे. हा रामाचा क्षितितत्त्वावर विजय आहे. शरसंघान करतांच समुद्रांत ज्वाला उठतात हा प्रसंग त्याचा आप (जल) या तत्त्वावर विजय शाबित करतो. अभिदिव्यांतून सीता सहीसलामत बाहेर पडते हा प्रसंग अभितत्त्वावर रामाच्यै नियंत्रण सिद्ध करतो. लंकादहनाच्या वेळी सर्व प्रकारचे पवन वाहातात आणि आग प्रज्वलित करतात हा वायु तत्त्वावरील तर आपल्या शरीरांत बाल रामाने कौसल्येला संबंध ब्रह्मांड दाखवले होतें हा त्याचा आकाश तत्त्वावरील विजय होय.

त्याखेरीज-तुलसीदासाच्या काळीं समाजात ज्या रुदी परंपरा आचार चाल होते, जें नाना पंथ प्रचलित होते त्याचाहि गूढ उल्लेख आहे. तुलसीदासांनी सगुण निर्गुण ब्रह्म एकच आहे, निराकार साकार परमेश्वर एकच आहे, परमेश्वर एकच असून कोणत्याहि देवतेला पुजल्यास अखेर त्याला पुजल्यासारखें होतें. असा उपदेश केला आहे. त्याखेरीज-बालपणाचा धर्म, स्पदय अस्पृश्यता, संत महिमा, दुष्टांचे दुर्गुण, रामनामाचे महत्व, भक्तिमार्ग स्त्रीचें कर्तव्य, कर्मव्राद, दैववाद आदि अनेक विषयांवर चर्चा केली आहे. तो निराळा विषय होईल.

हा भक्तिमार्गाचा एक अलौकिक ग्रंथ असून अत्यंत सोप्या भाषेत लिहिला गेल्यामुळे गेली कित्येक शतके भारतवासियांच्या मनांत धर्मश्रद्धेची आणि रामभक्तीची ज्योत तेवत ठेवीत आला अहे आणि हा अमर ग्रंथ ती ज्योत अनंत कालपर्यंत तेवत ठेवील.

जैसे डोक्यां अंजन भेटे । ते वेळीं हण्ठीसी फांटा फुटे ॥

मग वास प्राहिजे तेथे प्रगट । महानिधी ॥ शनैश्चर

हीं कदाचित् कविकल्पना असेल – पण डोळे काळजीपूर्वक तपासून अचुक चंष्मा

बनवून घेतल्यास, शतायुषी झालांत तर दृष्टि स्वच्छ रहाते हैं सत्य आहे.

याकरितां निर्दोषं चमे बनविष्णार

शैँडे आणि कंपनी

बोरभाट लेन, गिरगांव, मुंबई ४. यांचा सल्ला घेऊन निर्भास्त रहा. बाहेरगांवीं फ्रेम्स, लेन्स्स व प्रिस्क्रिपशनप्रमाणे चष्मे बनवून ऑर्डरप्रमाणे पाठें कॅ

स्वस्वरूपाची ओळख करून घ्या

— श्री. निसर्गदत्त महाराज

‘ज्याला स्वरूपाचा अर्थ लागला, तोच खरा महात्मा. तो जन-
हृषीच्या लक्षांतच सहसा येत नाहीं. तो जनाकडून कशाचीही अपेक्षा
करीत नाहीं. तो निरपेक्ष निर्मल प्राणी ‘जगांत वेडा राहे, अंतरी ज्ञान
बोध रस पिये.’ असा असतो. त्याचा सहवास घडणे ही मोठ्यांत मोठी
पुण्याई होय. पूर्वसंचिताशिवाय हैं पुण्य गांठी पडत नाहीं.

राजा राजपदी असतां । उगाच चाले सर्व सत्ता ।

साध्याचि होउनी तत्त्वता । साधन करावै ॥

दा. द. ७ स. ७ ओ. ६०

निश्चयाचा निश्चय झाला, स्वरूपाचे स्वरूप सिद्ध झाले. सत्स्वरूप जें स्वाभाविक
तें स्वरूप सिद्ध झाले. निश्चय झाला देवाचा, निश्चय झाला सत्स्वरूपाचा,
जें कळले त्याचा निश्चय झाला. देह हें आमरूप नव्हें असें कळले; देहानें केलेले
कर्म कर्त्यासारखें नाहीं, कर्ता कर्तव्यांत संपत नाहीं, कर्त्याला अभीची दहाकता होते कर्ता
म्हणणे जरी आहे तरी तो कर्तव्यातीत आहे निश्चयाचा निश्चय झाला पाहिजे, स्वरूपाचा
निश्चय झाला पाहिजे, निश्चयाचा अर्थ चुक्त नाहीं असा झाला पाहिजे. बालपणा-
पासून महानिश्चयी होऊनसुदूरं मी मरतो वा निश्चयानें-शारीरिक अर्थाप्रिमाणे संपतो
निश्चय देवाचा म्हणजे सत्स्वरूपाचा, सत्स्वरूपाचा म्हणजे चुक्त नाहीं त्या स्वरूपाचा
चुक्तां तो वाटसरू, वाट सरतो आहे देवाचा निश्चय हालत नाहीं, चुक्त नाहीं, पक्त
नाहीं असा आहे. जें जें कांहीं दिसतें, भासतें ती ती सत्स्वरूपावरील कल्पना आहे.
कल्पना ज्या निश्चयावर तरळतात. असें तें वत्स्वरूप मात्र कर्धींही तरळत नाहीं.
वाटसरू चालतो आहे, तो वाट सरतो आहे. रोड [रस्ता] तसाच आहे. तो रोड
म्हणजे चिदघन परब्रह्म, परब्रह्म चलेना व जे चले त्यास परब्रह्म कसें म्हणावें? तुमची
निजकल्पना अदृश्यच होती व म्हणून ती अदृश्यच होणार. ती तुम्हांस ‘आहे’ असें
भासवतें व आकारानें बांधून ठेवतें. जसें तुमचे बालपण, कुमारपण, तारुण्यपण,
बृद्धपण तुम्हांस न विचारतां नाहींसें झाले तसेंच तुम्हीं आहांत-हें कळतेपण-हें
पण तुम्हांस नकळत चलणार आहे तुम्हीं जो आत्मविश्वास मानतां तो अकिं
श्वास आहे, कारण तुम्ही देह आकार हिशोबी धरून मानतां. ज्याच्यावर हा
तुम्ही असल्याचा आत्मविश्वास येत आहे त्याला सद्गुरु म्हणतात. निश्चयाला
निश्चयच म्हणा. परब्रह्म म्हणून निश्चय, सत्स्वरूप म्हणून निश्चय.

स्वार्थ कशाचा?

वस्तुस्थिति जशी आहे तशीच आहे. शानी दिसतो अरी सदेही तरी आत्मकरो

मात्र पूर्ण विदेही असतो. कोणत्याही ओळखीनें रंगवून घेतलेला – आपला रंग – कल्पनेचा रंग आहे. आळशी, उद्योगी, गरीब वा श्रीमंत वगैरे हे सर्व कल्पनेचे रंग आहेत, कल्पना उड्डून जाते व शेवटी उरते ते निर्विकल्प परब्रह्म, आपला देह लहानसा दिसत होता, आतां हें जग दिसते तें आपल्या बालपणासारखे दिसतें. तुमचे बालपण कसें दिसत होते ? तें आतां तुम्हांस घेतां येईल काय ? जो स्वरूपनिश्चयी झाला त्याला पिंडदेह, ब्रह्मांडदेह दिसतो परंतु हें सर्व त्याला बालपणासारखे दिसतें. हें सर्व त्यास सदुपयोगी कीं निरुपयोगी ? स्वरूप निश्चयवानाला एक महिन्याच्या गर्भाविस्थेतील रूप दिसतें, एक दिवसाचे रूप दिसतें पण तें आत्मस्वरूप नव्हे असा त्याचा निश्चय असतो. गर्भाशयांतील आपण, सांप्रत जी आपण असल्याची खूण व खूण म्हणून जो गुण त्याचें हें निरुपण-हा निरोप-पटलें, बोध पटला कीं त्याचें निरुपण झालें. या पिंडदेहानें स्वशरीर जरी वापरलें तरी तें आत्मस्वरूप नव्हें.

पंहिल्या क्षणांतील पूर्व अवस्था, त्याच्या पूर्वी असलेली स्थिति असें जें अपूर्व तें सुत्स्वरूप आहे. आत्मस्वरूप हें बालकाचें स्वरूप आहे. निश्चय झाला स्वरूपाचा मग देही असोनी विदेही झाला विदेही स्वरूप, आत्मनिश्चयीं स्वरूपाला जो पोचला त्याच्या परमार्थाला संलकपाची गरज नाहीं. जो देही विदेही झाला त्याला संकल्प भासत नाहीत. जीव भाव संकल्पे बांधला. विदेही झाल्यावर त्याचा स्वार्थ पूर्ण झाला, स्व-अर्थ लागला. स्वार्थ कशाचा आपल्या स्वरूपाचा.

महात्मा कोण ?

ज्याला स्वरूपाचा अर्थे लागला तोच महात्मा, इतरांना पण लोक महात्मा म्हणतात—स्वअर्थे मात्र सर्वीनाच लागलेला नसतो—ब्रह्मिदुष्टीने महात्मा पुरुष म्हणवून घेणारे जे आहेत अशांच्या महात्म्यामुळे लोकांना झालेले हित शोकटीं अहिताला कारण होतें. जो स्वरूपशानी महात्मा आहे. तो जनदृष्टीच्या सहसा लक्षांतच येत नाही. स्वरूपशानी पुरुष जनांकडून कसलीही अपेक्षा करीत नाहीं, “तो निरापेक्ष निर्मल प्राणी जगांत वेडा राहे अंतरीं शान बोध रस पिये” या उक्तीप्रमाणे असतो परंतु अशा पुरुषाच्या दर्शनानें, ज्याला चालायला ताकद नव्हती त्यास ताकद येते, कोणास सामर्थ्य प्राप्त होतें पण त्यास (स्वरूपशान्यास) त्याबद्दल काहींही मोबदल्याची जखर नसतें, ज्यांचा स्वार्थपूर्ण शाला नसतांही जे लोकांना आपण स्वरूपशानी आहे असें भासवितात ते मात्र जनांकडून जें जें पदरांत पडेल तें तें घेतात.

ज्याला स्वरूपाचा अर्थ लागला मग त्याच्या अंतर्यामीं शत्रुत्व, वैरत्व, निःता, भय, दुःख शोक नाही. सर्व पापें नष्ट झाली, पुण्याई वाढीला लागली. संताना शरण गेल्याकर पापें तर दहन होतातच परंतु पुण्याई सुद्धां दहन झाली पाहिजे. कोळ्याधिशाना सुद्धां दुःखें ओमावीच लागतात. समूल पुण्याई होण्याकरितां स्वार्थ पुरा झाला पाहिजे. स्वार्थ पुण्य होण्याकरितां स्वतःची पूर्ण खात्रीं शाल्याशिवाय पुण्याई वाढणार नाही.

द्वेषामध्ये पाप भरलेले आहे; द्वेष गेला पाहिजे. देवाच्या दर्शनानें, ध्यानानें स्वरूप-
दर्शनाची योग्यता मिळते, त्या योग्यतेतून इतर हक्क, सन्मान मिळतात परंतु त्यालाच
जर तो कवटावून बसेल तर मुख्य स्थार्थवरील लक्ष चळते. म्हणून सावधकाऱ्ये अशा
गोष्टीकडे नेहमीं सावध असावै. मी ज्ञानी झालों, ब्रह्मरूप झालों इत्यादि कल्पना होऊन
दिवसें दिवस नाना तप्हेचें दुःखच भोगावै लागणार. ज्याप्रमाणे तारुण्यामध्ये अयोग्यतेने
तारुण्य वापरलें तर पुढे जगांत (हाय, हाय) कष्टी, दुःखी होऊन मरतात तसेच
जगांत अल्पकाळांत उदयाला आलेले साधु लवकरच मावळतात, येथेच रामदास
म्हणतात ‘प्रगट होउनी नासावै हैं तो बरै नव्हे.’

ब्लॉकट विश्वास पाहिजे

आपले स्वरूप आपत्याशिवाय नाहीं व आपत्याशिवाय आपले स्वरूप नाहीं. दुसऱ्यावर ठेवलेला विश्वास उडतो, निश्चय डळमळतो ब्रह्मादिकांवरचा विश्वास वा निश्चय तो सुद्धां दुतऱ्यावर ठेवलेला विश्वास आहे. दुसऱ्या कोणावरही विश्वास-परम-विश्वास असेल तर तो चिरस्थायी नव्हे कारण तो चंचल आहे, तो पालटणारच; त्याच्यातून होणारी चैतन्याची वागणूक ती सुद्धां पालटेलच, मग विश्वास कसा राहणार ? परविश्वास हा चिरस्थायी नाहीं. साधुसंत सांगतात कीं देवाचा निश्चय करा पण देवाचा म्हणजे त्या कोणी एकाचा (अन्याचा) ही कल्पना सोडा, ही कल्पना पूर्णस्वार्थीचा पान्हा देणार नाहीं. तुमचें सत्स्वरूपच फक्त तुम्हांला स्वार्थपूर्ण पान्हा पाजील; इतर सर्व वाटसरू स्वार्थ आहेत म्हणजे काळसार्थक आहेत. तुमचा विश्वास चिरस्थायी झाला पाहिजे. जो आपत्या अनुभवानें आपण राहूं शकत नाहीं तो दुसऱ्यावरोबर कसा राहूं शकेल ? साधुसंत सांगतात कीं जो दुसऱ्यावरी विश्वासला त्याचा कार्यभाग बुडाला चैतन्याला कधींच स्थिर राहातां येत नाहीं. तुमचा तुमच्या स्वरूपावरील निश्चय तुमचा सर्व स्वार्थ पूर्ण करील.

साधनकर्ता देह आहे, ज्ञानेद्रियाने कमँद्रियानें कोणतेही साधन केले जाते. देह-इंद्रियें हीं साधने नव्हेत. असा विवेक करतांना आपणांकरितां आपण नूतन वा पुराणा हे ठरवावें. नूतन म्हणजे काळस्वरूप आपण व पुराणा आपण म्हणजे कालातीत आपण. आपण कालातीत आहों असा निश्चय झाला पाहिजे. आपण नूतन हे सत्य नव्हे, वावरणारा देह व देहांतील जे चैतन्य यावेगले आपण असा निश्चय झाला पाहिजे. देहांतील चैतन्य आपणांला कळते, आठवते. देहांतील आपण याने जागृती स्वप्न व सुषुप्ती यांचा उपयोग केला जातो, काळस्वरूप चैतन्य म्हणजे नूतन म्हणून तें पासून-पर्यंत आहे. येथे चैतन्य म्हणजे आपण. जे कालातीत तें चैतन्य नव्हे म्हणजे उपजलेले नव्हे. आपण ‘असें’ तें चैतन्य, हे नूतन चैतन्य. आपण असें जे चैतन्य चेतवले आहे तें काळस्वरूप चैतन्य आहे. त्रिकालशे हे स्वरूप चैतन्य व कालातीत आहे.

स्वरूप, आपण असें जें ज्ञानचैतन्य त्याशिवाय कालचैतन्य नाहीं. संध्याकाळ होण्या-करितां सकाळ चैतन्य पाहिजे व सकाळ चैतन्याकरितां विश्वउदय झाला पाहिजे, व विश्वउदय होण्याकरितां आत्मस्वरूप चैतन्य झाले पाहिजे.

आत्मस्वरूप हेच चैतन्य

आत्मचैतन्य हेच चैतन्य आहे, तें स्वरूप चैतन्याविरहीत नाहीं. त्यास कोणीतरी खातो वा खाईल ही कल्पना समूळ नाहींशी करावी. ही कल्पना ज्याची नाहींशी झाली तो केवळ यदृच्छा आपण राहातो. आपण आहे असें जें चैतवलेले आहे येथेच स्पष्ट स्वभाव आहे म्हणून हेच चैतन्य चैतन्य आहे. महायोगी हेच चैतन्य चैतन्य वापरुं शकतात. घड्याळाचा कांटा फिरतो, परंतु घड्याळाचा ज्ञाणता ज्ञानगुण जर नसेल तर काळाची नोंद कोण घेर्ल ? आत्म-चैतन्य म्हणजे अमके तमके “अक्षर” (नांवाचे) स्वरूप नव्हे, कोणाच्याही म्हणण्यानें किंवा देवदेवादिकांच्या भयानें माझ्या चैतन्याचा विश्वास होईल ही कल्पना येतां कामा नये. स्वतःची कल्पना त्यांचा यदृच्छा अनुभव हवा तेवढा घेतां येईल. परमात्मनिश्चयाला लदगुरु परब्रह्म म्हणतात. चैतन्य चैतन्याला परमात्मस्वरूप आधार आहे. चैतन्य चैतन्याला काळाचा, भयाचा अनुभव नाहीं. चैतन्य चैतन्याचा अनुभव घेणारे परमात्मस्वरूप आहे.

चैतन्यावर श्रद्धा ठेवा

तुम्ही व तुमच्या बोलण्यांतले बोल, व्यवहारांत तुम्ही दिसत नाहीत. बोलणें हेच अक्षरासारखें दिततें, परंतु तें [बोलणें] तसें नसतें, तुम्हीं अक्षरासारखें नाहीं. तुम्ही ओळखीसारखें आहांत, तें कशासारखें नाहीं ओळख कोण ? केवळ शुद्ध ज्ञान, तें कशासारखें नव्हें. तुमचे चैतन्य हेच परमात्म चैतन्य आहे. ज्या चेतनेनें चेतवण झाली त्या चेतनेपर सर्व संतांचा, साधूंचा जगाचा विश्वास ठेवा. तें एक नाहीं तसें अनेकही नाहीं. चेतना चैतन्यावर विश्वास वाढवा. आत्मचैतन्यावरील विश्वास वाढवितां वाढवितां कालातीत चैतन्याचे दर्शन घडते. कालातीत चैतन्यावर विश्वास झाला कीं यदृच्छेनें तुम्हीं राहुं शकाल. जो कोणीही आपणांला याप्रमाणे समजून बसला त्यानें साधन केले तरी काय किंवा न केले तरी काय झाले ? तो एका शरीरानें राहातो किंवा अनेक शरीरे वापरतो—दोन्हीही सारखेच. ज्ञानी म्हणून त्यांनी आपला देह खुंटीला टांगून ठेवला काय अथवा समाधींत ठेवला काय, सारखेच आहे स्वरूप-निश्चय झाला कीं काहीं करावें किंवा करू नये अशी शंकाच उद्भवत नाहीं.

‘स्व चा उल्लेख आपण “असे” जें ज्ञान व तोंचं तो भाव आहे. मग कवडी किंमतीचा, योग्यतेचा जरी असला तरी—तो भाव स्वाभाविक विश्वास वाढवितां वाढवितां त्रैलोक्यनायक ही पदवी घेतो. आपण ज्ञान हा भावच स्वभाव आहे. हा स्वभाव, यांचे दर्शन व ज्ञान यांवर जगांतील सगळे सामर्थ्य आहे हा स्वभाव विश्वासाचा सागर आहे, असा ज्याचा निश्चय—स्वभावावर—परंतु स्वभावावर

म्हणजे नव्हे आमच्या तमक्यावर—तर चेतवलेल्या चेतनेवर असा ज्याचा भाव आहे ज्याची योग्यता वाढते. जो परिस्थीतीमुळे घड कपडा नाही म्हणून लेण्ठोटी लावून बसतो परंतु या स्वरूपाचा निश्चय जर त्यांचा झालेला असेल तर जनसमुदाय अशाला नाना कपड्यांनी सजवितात व “त्रैलोक्यनायक” अशी त्यांच्या नांवें पाटी लावतात.

चैतन्याचा प्रकाशक

उदाहरणार्थ अक्कलकोट महाराजांची नांवें लावलेली पाटी वाचा—“अनंतकोटी असांडनायक अक्कलकोट स्वामी महाराज.” तुमच्या सहज स्वभावाची योग्यता एवढी आहे. तुम्ही जेवढी योग्यता घ्याल त्यापेक्षां ती अधिक आहे, काळतील उद्गुरस्वरूप त्यावेगांठे, त्यास कसलीही योग्यता—अयोग्यता नाहीं, तें वर्णनातीत आहे.

अशी ज्याची योग्यता तो देह नव्हे, कुठलेही साधन तो नव्हे. तो देहासारखा नव्हे म्हणून तो विदेही. तो ‘ॐ’ या अक्षरासारखा नव्हे. ॐ या अक्षराची योग्यता ईश्वरहुत्य आहे परंतु तें वेळांटीकृत आहे. ज्याचें तेज तो वेगळा आहे. देहांतील ते—दहा—आंतील असून तो विदेही आहे. जो आपणांबद्दल आपण निःसंदेह झाल याचा देह वावरतो किंवा न वावरतो याची त्याला पर्वा नाहीं. जो आपल्याबद्दल आपण निःसंदेह झाला तो देही नव्हे, विदेही आहे, तो चैतन्याचा प्रकाशक आहे.

‘साध्यचि होऊनी तत्त्वतां साधन करावै’ ही सूचना जे कोणी आपणांस म्हणविणारे आहेत त्यांना दिलेली आहे, शानी असून ज्याचें अशान शिळ्डक राहिले आहे त्याबद्दल ही सूचना आहे. आपल्या स्वरूपाला प्रमाण नाहीं, प्रतिमा नाहीं. मुढे पुढे तें या गुणासारखें नव्हे, शानासारखेही नव्हे. स्वतःबद्दल स्वतः ज्ञानी निःसंदेह झाला त्याचें कार्य कसें चालतें तर त्याचा परमार्थ आपौआफ्ख चालतो. कोणीही कोणावर पुरी पुरी श्रद्धा ठेवत नाहीं, जर तो ठेवील तर आपली आपणावरच, सत्स्वरूपांची श्रद्धा सत्स्वरूपावरच राहूं शकते. राजा राजपहीं असतां उम्याचे चाले सर्व सत्ता या निश्चयानें (न्यायानें) सत्स्वरूपाची ताट्यातूट होत नाहीं. म्हणून आत्मनिश्चयी असावै. जेव्हां आपणांला वाटेल त्यावेळेस चैतन्य बुडवावै आत्मस्वरूपाविना अन्य वडे दैवत आहे या कल्पनेला स्पर्श करूं नये साधुसंत महाकल्पवळ्यानें सांगतात.

(अंक्रनाथ—“सात्रुछाया” श्री. वालावलकर ज्ञाना साईवाचा मठांत श्री निर्मांदग्न महाराज यांनी केलेले निरूपण)

रामनाम पापांचे भस्म करते

—आचार्य विनोबा भावे

रामनामाचे महात्म्य सर्वांनी परोपरीनै गायिले आहे. ‘रामनाम’ हा तर महात्मा गांधी यांचा सर्व आधार होता. ज्यांनी ज्यांनी तो आधार घट पकडला ते सर्व तरुन गेले आहेत. अपणही त्या साधनाचा आधार घेऊं या व तरुन जाऊं या. सर्वांनी रामनामाचा आधार घ्यावा व तो उच्च आदर्श हृषीपुढे ठेवावा या शिकवणुकीसाठी श्रीराम जयंति साजरी करावयाची. आचार्य विनोबा भावे यांनीही रामनामाचे महात्म्य परोपरीनै गायिले आहे.

—संपादक

रामनामाजवळ पाप राहुंच शकत नाही. मुले म्हणतात ना ‘राम म्हणतांच भुते पळतात.’ आम्ही लहानपणीं रात्रीं स्मशानांत जाऊन येत असू. स्मशानांत जाऊन मेख ठोकून यावयाचे अशा आमच्या शर्यती लागत. रात्रीं साप असावयाचे, कांटे असावयाचे, बादेर अंधार, तरी कांहीं वाटायचे नाहीं. भूत कधीं दिसले नाहीं. कल्पनेतील भुतें. तीं का दिसणार? एक दहा वर्षांचा बचा परंतु त्याच्या अंगांत रात्रीं स्मशानांत जाऊन येण्याचे सामर्थ्य कोठून आले? रामनामानै. तें सामर्थ्य सत्यरूप परमात्म्याचे होतें. परमेश्वर जदळ आहे ही भावना असली म्हणजे सारी दुनिया उलटली तरी हरीचा दास भिणार नाहीं. त्याला कोणता राक्षस खाईल? राक्षस त्याचे गाल खाईल व पचवील; परंतु राक्षसाला सत्य पचणार नाहीं. सत्याला पचविणारी शक्ति जगांत नाहीं. ईश्वरी नामासमोर पाप टिकूंच शकत नाहीं. म्हणून ईश्वराला जोडा. त्याची कृपा प्राप्त करून घ्या. सर्व कर्म त्याला अर्पण करा. त्याचे व्हा. सर्व कर्मांचा नैवेद्य प्रभूला अर्पण करावयाचा आहे, ही भावना उत्तरोत्तर अधिक उत्कट करीत चाललांत म्हणजे क्षुद्र जीवन दिव्य होईल, मलिन जीवन सुंदर होईल.

“पत्रं पुष्पं फलं तोयं” कांहींहि असो. भक्ति असली म्हणजे पुरे. किती दिलैत हाहि मुद्दा नाहीं. कोणत्या भावनेनै, हा मुद्दा आहे. एकदां एका प्रोफेसराजवळ माझी चर्चा चालली होती. ती शिक्षणशास्त्रासंबंधीची होती. आमचा दोघांचा विचार-भेद होता. शेवटीं प्रोफेसर म्हणाले, “अहो, मी अठरा वर्षे काम करतो आहे.” त्या प्रोफेसरांनी मला पटवून दिले पाहिजे होतें. परंतु तें न करतां मी इतकीं वर्षे शिक्षणाचे

काम करतो आहें असें जेव्हां ते म्हणाले त्या वेळेस मी विनोदानें म्हटलें, “अठरा वर्ष बैल यंत्रावरोवर फिरला म्हणून तो यंत्रशास्त्राश होईल का ?” यंत्रशास्त्राश निराळा व तो गरगर फिरणारा बैल निराळा. शिक्षणशास्त्राश निराळा व शिक्षणाची हमाली करणारा निराळा. जो शास्त्र आहे तो सहा महिन्यांतच असा अनुभव मिळवील कीं जो अठरा वर्ष काम करणाऱ्या मजुरासाहि समजून येणार नाहीं. सारांश, त्या प्रोफेसरानें दाढी दाखविली कीं मी इतर्कीं वर्ष काम केलें. दाढीनें सत्य सिद्ध होत नाहीं. तसें परमेश्वरापुढे किती राशी ओतल्यात त्याला महत्व नाहीं. मापाचा आकाराचा, किंमतीचा मुद्दा नाहीं. मुद्दा भावनेचा आहे. किती काय अर्पण केलेंत हा मुद्दा नसून करूं अर्पण केलेंत हा मुद्दा आहे. गीतेमध्ये तर सातशेंच श्लोक आहेत. दहा दहा हजार श्लोक ज्यांत आहेत असे देखील दुसरे ग्रन्थ आहेत. परंतु वस्तु मोठी असली म्हणजे तिचा उपयोग मोठाच असतो असें नाहीं. वस्तूंत तेज काय आहे, सामर्थ्य काय आहे, तें पहावयाचें असतें. जीवनांत किती क्रिया केल्यांत त्याचें महत्व नाहीं. परंतु ईश्वरार्पण बुद्धीनें एकच क्रिया केली तर ती एकच क्रिया भरपूर अनुभव देईल. एका पवित्र क्षणांत एखाद्या वेळेस इतका अनुभव मिळतो कीं तेवढा बारा बारा वर्षीतहि मिळणार नाहीं.

पेरलें आणि फेकलें

जीवनांतील साधीं कर्में, साध्याच क्रिया, त्या परमेश्वराला द्या; म्हणजे जीवनांत सामर्थ्य येईल. मोक्ष हातास चढेल. कर्म करावयाचें आणि त्याचें फळ न टाकतां ईश्वराला तै अर्पण करावयाचें असा हा राजयोग कर्मयोगाच्याहि पुढे पाऊल टाकतो, कर्मयोग म्हणतो, “कर्म करा व फळ टाका. फळाची आशा धरू नका.” येथे कर्मयोग संपला, राजयोग म्हणतो, “कर्माचीं फळे टाकू नकोस. सर्व कर्में देवाला वहा. तीं फुलें आहेत, पुढे नेणारीं साधने आहेत. तीं त्या मूर्तीवर वहा. एकीकून कर्म, दुसरीकून भक्ति, असा मेळ करून जीवन सुंदर करीत चल. त्याग नको करू रालाचा. फळ फेंकावयाचें नाहीं तर तें देवाशीं जोडावयाचे.” कर्मयोगांत तोडलेले फळ राजयोगांत जोडलें जातें. पेरलें आणि फेंकून दिलें यांत फरक आहे. पेरलेले ओडेहि अनंत पटीनीं भरभरून मिळाले. फेंकलेलें तसेंच गेलें. ईश्वराला जें कर्म अर्पण केलें तें पेरलें गेलें. त्यामुळे जीवनांत अपार आनंद भरेल. अपार पवित्रता येईल.

X

X

X

गीतेचें महत्व किती सांगावें ?

ज्या धर्माचें गीता सार आहे त्या धर्माला वैदिक धर्म म्हणतात. वैदिक धर्म म्हणजे वेदांपासून निघालेला धर्म. जगाच्या पाठीवर जें कांहीं प्राचीन लिखाण आहे त्यांत वेद हें पहिलें लिखाण म्हणून मानलें जातें, म्हणून भाविक लोक त्याला अनादि

मानतात. यामुळे वेदाला पूज्यता मिळाली. आणि इतिहासाच्या दृष्टीनें पाहिले तरीहि वेद हैं आपल्या समाजाच्या प्राचीन भावनांचे जुन्यांतील जुनें चिन्ह आहे. ताम्रपट, शिळालेख, नाणी, भांडी, ग्राण्यांचे अवशेष, इत्यादि साधनांपेक्षां हैं लेखी साधन अत्यंत महत्वाचे आहे. पहिला ऐतिहासिक पुरावा म्हणजे वेद. अशा या वेदांत जो धर्म चीजरूपानें होता त्याचा वृक्ष होत होत, शेवटीं त्याला गीतेचे दिव्य मधुर फळ लागले. फळाशिवाय ज्ञाडाचे आपण काय खाणार? वृक्षास फळ लागेल तेव्हांच काय खावयाचे तें मिळेल, देवधर्माच्या साराचेहि सार म्हणजे ही गीता.

हा जो वेदधर्म प्राचीन काळापासून रुढ होता, त्यांना यज्ञयाग, क्रियाकलाप नाना तपश्चर्या, नाना साधना सांगितल्या आहेत. हैं जें सर्व कर्मकांड, तें जरी निरुपयोगी नसलें, तरी त्याला अधिकाराची गरज असे. तें कर्मकांड सर्वांना मोकळे नसे. ज्ञाडावरचा उंच नारळ चहून कोणी तोडावा, तो पुढे कोणी सोलावा, कोणी फोडावा? मला खूप भूक लागली असली तरी तो उंच ज्ञाडावरचा नारळ मला मिळाला कसा? मी खाल्लन नारळाकडे बघतो, नारळ वरून माझ्याकडे बघतो. पोटांतील आग अशानें का शमते? त्या नारळाची व माझी प्रत्यक्ष भेट होईपर्यंत सारें कुकट. या वेदांतील नाना क्रियांतून अत्यंत सूक्ष्म विचार असावयाचे. सामान्यजनास ते कसे कळणार? वेदमार्गाशिवाय मोक्ष नाहीं, परंतु वेदाचा तर अधिकार नाहीं; भग इतरांचे कसे व्हावयाचे? म्हणून कुपाकू संत पुढे सरसावून म्हणाले, ‘या वेदांचा रस काहूं. या वेदांचे सार थोडक्यांत काहून दुनियेला देऊं या.’ म्हणून तुकाराम महाराज म्हणतात—

रामनामानें मोक्ष

“वेद अनंत बोलला। अर्थ इतुकाचि साधला”

कोणता हा अर्थ? हरिनाम. हरिनाम हैं वेदांचे सार. रामनामानें मोक्ष ठरला. लिया, मुले, शूद्र, वैश्य, अडाणी, दुबळे, रोगी, पंग, सर्वांना मोक्ष मोकळा ज्ञाला. वेदांच्या कपाटांत अडकलेला मोक्ष भगवंतांनी राजमार्गावर आणून ठेवला. मोक्षाची साधी सोपी युक्ति. ज्याचे जें साधें जीवन, जें स्वधर्मकर्म, सेवाकर्म, तेंच यज्ञमय कां करतां येणार नाहीं? दुसरे यज्ञयाग कशाला? तुझें साधें रोजचें सेवाकर्म हैंच यज्ञरूप कर. हा राजमार्ग आहे.

“यानास्थाय नरो राजन् न प्रमाद्येन कर्हिचित् ।

धावन्निमील्य वा नेत्रे न स्खलेन्न पतेदिह ॥”

या मार्गानें डोळे मिळून धांवत गेलांत तरी पडणार नाहीं. दुसरा मार्ग “क्षुरस्य धारा निशिता दुरत्यया” असा आहे. तलवारीची धारहि जरा बोथट असेल, इतका वैदिक मार्ग विकट आहे. रामाचे गुलाम होऊन राहण्याचा मार्ग सोपा आहे. एखादा

इंजिनिअर हव्युं हव्युं उंची वाढवीत रस्ता वर वर नेतो व आपणांस उंच शिस्तगवर बसवतो. आणि इतकै उंच जात आहोत हें समजूनहि येत नाही. ही जशी त्या इंजिनिअराची खुबी, तशीच या राजमार्गाची आहे. जो मनुष्य जेथें कर्म करीत उभा आहे, तेथें त्या साध्या कर्मनिंच परमात्मा गांटतां येईल असा हा मार्ग आहे.

परमेश्वर का कोठे लपलेला आहे? एखाद्या दरीत, एखाद्या घर्तीत, एखाद्या नदीत, एखाद्या स्वर्गीत, असा का कोठे तो दडून बसला आहे? हिरेमाणके, चांदी-सोने पृथ्वीच्या पोटांत लपलेले असते. मोतीपोवळी रत्नाकर समुद्रांत लपलेली असतात. तसें का हे परमेश्वररूपी लाल-रत्न लपलेले आहे? देव का कोठून खणून वर काढावयाचा आहे? हा सर्वंत्र समोर देवच उभा आहे. हे तसाम लोक देवाच्याच मृति. भगवान् सांगत आहेत—“ह्या मानवरूपाने प्रकट झालेल्या हरिमुर्तीचा अवमान करू नका रे!” ईश्वरच चराचरांत प्रकट होऊन राहिला आहे. त्याला शोधण्याचे कुत्रिम उपाय कशाला? साधा उपाय आहे. अरे, तूं जी जी सेवा करशील, तिचा संबंध रामाशीं जोड म्हणजे झाले. रामाचा गुलाम हो. ते कटिष्ठ वेदमार्ग, तो यज्ञ, ती स्वाहा, ती स्वधा, तें श्राद्ध, तें तर्पण, सारें मोक्षाकडे नेहील. परंतु अधिकारी अन्नधिकारी भानगड तेर्थे उत्पन्न होते. आपल्याला नकोच ते. तूं एवढेच कर कर्जे जें कांही करशील तें परमेश्वरास अर्पण कर. प्रत्येक कृतीचा संबंध त्याच्याशीं जोड, असें नववा अध्याय सांगतो. म्हणून तो भक्तांना फार गोड वाटतो.

श्रीकृष्णाची शिकवण

कृष्णाच्या सर्व जीवनांत बाळपण अत्यंतच गोड, बाळकृष्णाची विशेष उपासना, तो गुरारब्यांबरोबर गाई वेऊन जाई, त्यांच्याब्रोबर खाई, त्यांच्याब्रोबर हंसे खेळे, इंद्राची पूजा करावयासु गवळी निघाले तर तो त्यांना म्हणाला, “कोणी पाहिला आहे इंद्र? त्याचे काय उपकार? हा गोवधन पवंत तर प्रत्यक्ष दिसत आहे, तेथे गाई चरतात. तेथून नद्या वाहतात. त्यांची करा पूजा.” असें तो शिकवी. ज्या गोपाळांत तो खेळला, ज्या गोपींबरोबर बोलला, ज्या गाईगुरांत रंगला, त्या सर्वांसु त्यानें मोक्ष मोकळा करून दिला. कृष्णपरमात्म्यानें अनुभवानें हा सोपा मार्ग सांगितला आहे. लहानपणीं त्याचा गाईरीं संबंध, मोठेपणीं घोड्यांशीं. मुरलीचा आवाज ऐकतांच गाई गहिरत, आणि कृष्णानें पाठीवर हात फिरवतांच घोडे फुरफुरत. त्या गाई, ते रथाचे घोडे, केवळ कृष्णमय होऊन जात. ‘पापयोनि’ मानलेल्या त्या पश्चिनाहि जणू मोक्ष मिळे. मोक्षावर केवळ मानवांचाच हक्क नसून पशुपक्ष्यांचाहि आहे ही गोष्ट श्रीकृष्णानीं स्पष्ट केली आहे. त्यांनी जीवनांत ती गोष्ट अनुभवली.

दोघांच्या जीवनाचें सार एक. मोक्ष विद्वत्तेवर, कर्मकलापावर अवलंबून नाहीं. साधी भोळी भक्तिहि पुरे. भोळ्या भाविक स्त्रिया मी मी म्हणणाऱ्या ज्ञान्यास मागें टाकून पुढे गेल्या आहेत. पवित्र मन व भोळा शुद्ध भाव, मग मोक्ष अवघड नाहीं. महाभारतांत जनक-सुलभा-संवाद म्हणून एक प्रकरण आहे. जनक राजा ज्ञानासाठी एका स्त्रीकडे गेला आहे, असा प्रसंग व्यासांनी उभा केला आहे. तुम्ही चर्चा करीत बसा कीं स्त्रियांना वेदांचा अधिकार आहे कीं नाहीं. सुलभा तर प्रत्यक्ष जनकास ब्रह्मविद्या देत आहे. ती एक सामान्य स्त्री. जनक केवढा सम्राट् ! किती विद्यांनी संपन्न ! परंतु महाज्ञानी जनकाजवळ मोक्ष नाहीं. त्यासाठीं त्याला सुलभेचे चरण धरावयास व्यासांनी लावले आहे. तसाच तो तुलाधार वैश्य. तो जाजाले ब्राह्मण त्याच्याकडे ज्ञानासाठीं जातो. तुलाधार म्हणतो, “तराजूची दांडी सरळ राखण्यांत माझें सारे ज्ञान आहे.” तशीच ती व्याधाची कथा. व्याध तर कसाई. पशु मारून समाजाची सेवा करीत होता. एका अहंकारी तपस्वी ब्राह्मणाला त्याच्या गुरुर्ने व्याधाकडे जावयापु सांगितले. ब्राह्मणाला आश्रय वाटले. कसाई काय ज्ञान देणार ? ब्राह्मण व्याधाकडे आला. व्याध काय करीत होता ? तो मांस कापीत होता, धूत होता, स्वच्छ करून विक्रीस ठेवीत होता. तो ब्राह्मणाला म्हणाला, “माझें हैं कर्म जितके धर्ममय करतां येईल पतितके मी करीत आहे. जेवढा आत्मा या कर्मात ओततां येईल तेवढा ओतून मी हैं कर्म करतो व आईब्रापांची सेवा करतो.” अशा या व्याधाच्या रूपानें व्यासांनी आदर्शमूर्ति उभी केली आहे.

महाभारतांत ह्या ज्या स्त्रिया, वैश्य व शूद्र ह्यांच्या कथा आलेल्या आहेत त्या अशासाठीं की सर्वांना मोक्ष मोकळा आहे हें उघड दिसावै. रामाचा गुलाम होऊन राहण्यांतच जी गोडी तीच त्या व्याधाच्या जीवनांत आहे. तुकाराममहाराज अहिंसक, परंतु सजन कसायानें कसायाचें काम करून मोक्ष मिळविला हें मोठ्या कौतुकानें त्यांनी वर्णिलें आहे. ‘पश्चूना मारणाऱ्यांची देवा काय गाति होईल ?’ असें अन्यत्र तुकारामांनी म्हटलें आहे. परंतु—

‘सजन कसाया विकूं लागे मांस’

असा चरण लिहून भगवान् सजन कसायास मदत करतात असें वर्णिलें आहे. नरसी मेहत्याची हुंडी पटवणारा, नाथांकडे कावडी भरून आणणारा, दामाजीसाठी महार होणारा, महाराष्ट्राची आचडती जनाबाई तिळा दळणकांडणांत मदत करणारा, असा तो भगवान् सजन कसायासहि तितक्याच प्रेमानें मदत करी, असें तुकाराम सांगत आहेत. सारांश, सर्व कृत्यांचा संबंध परमेश्वरांशी जोडावा. कर्म शुद्ध भावनेने केलेले आणि सेवेचे असावै म्हणजे तें यशरूपच आहे.

शिरडीत स्थापन होणारे हॉस्पिटल

(देणव्यांची साभार पोच)

साईलीर्लेतून गेल्या १२ अंकांतून लिहिलेल्या शिरडी येथे लौकरच स्थापन होणाऱ्या हॉस्पिटल योजनेसाठी निरनिराळ्या ठिकाणच्या श्रीसाईभक्तांकडून गेल्या दीड दोन महिन्यांत आलेल्या लहानमोठ्या देणव्यांची पोंच साभार पुढे देण्यांत देत आहे. यापुढेही जसजशा देणव्या वेत जातील त्यांचीही साभार पोंच देण्यांत येईल.

भक्ताचे नांव	रुपकम र. न. पै.	२०) „ धोंडीराम वामन १०-०० २१) „ एन. के. संघवी १०१-०० २२) „ व्ही. के. शाह १५१-०० २३) „ एक साईभक्त ११-०० २४) „ डी. नारायणदास ५००-०० २५) „ राजकुमारी एस. राव १०१-०० २६) „ सुरेंद्र एस. राव १०१-०० २७) „ नंदाराणी एस. राव १०१-०० २८) „ नागराणी एस. राव १०१-०० २९) „ बेबी रुबी एस. राव १०१-०० ३०) „ गुलाबराय ११-०० ३१) श्री. गोवर्धनदास ८८-०० ३२) „ ए. किशनलाल २५२-०० ३३) „ नामदेव माधव ५-०० ३४) „ प्रविश शाह ३१-०० ३५) „ गणेशलाल ११२-०० ३६) „ ए. एच. गंगोली ३७-०० ३७) सौ. मंगला प्रधान ५-२५ ३८) „ लक्ष्मीबाई वैद्य १-२५ ३९) खानबहादुर वेंजामीन सॉलोमन २७-००
१) श्री. हिराबाई केशरीनाथ	२१-५०	
२) „ आर. एस. मंजेश्वर	५०-००	
३) „ चांदभाई चिरंजीलाल	२०१-००	
४) „ दुर्गबाई लोटे	१२५-००	
५) „ एम. लस्तुमजी	५-००	
६) „ एम. एस. गोसावी	१५-००	
७) „ एस. व्ही. एम. सुंदरम्	३०-००	
८) „ पारेख स्टील ट्रेडर्स	५-००	
९) „ ए. पोपटलाल मेहता	२५-००	
१०) „ पी. राजलिंगम	४२५-००	
११) „ लक्ष्मण कृष्णाजी	४२१-००	
१२) „ के. बी. नरीमन	२५-००	
१३) „ डी. डी. गुल्होटी	१०-००	
१४) „ बी. पी. कावा	२५-००	
१५) „ पी. जे. ड्रायव्हर	५-००	
१६) „ दिगंबर सावळीराम	१०-२५	
१७) „ पी. एस. वाडीया	११-००	
१८) „ बी. एन. पवार	५१-००	
१९) „ वाडीलाल सी. गांधी	१०१-००	

हॉस्पिटल फंडासाठी चेकरूपानै

आलेल्या देणव्यांची पोंच

१) श्री. भोगलिलाल जमनदास

गांधी २०१-००

--श्रीसाईलीला***** दि७ --

२) „ पी. वैद्यनाथन्	१०१-००	११) „ बी. पी. कावा	१०५-००
३) „ ए. रुद्राप्पा	२०१-००	१२) „ बाबूराव के. पाटील दिग्रस	१००१-००
४) „ एम्. बी. पटेल	२५१-००		
५) „ ए. एस. देशपांडे	४०-००		
६) „ श्रीनिवास आर. देसाई	१५०-००	१३) श्री. ये. बा. देशाई	११-००
७) „ मेसर्स एम्. एस. जी. बॅड कंपनी, मुंबई	१०१-००	१४) „ व्ही. सी. सेटाउवाड	२०-००
८) „ पी. व्ही. कानिटकर	१०१-००	१५) „ एम्. जे. पंचाळ	५३-००
९) „ किकुभाई रणछोडजी देसाई	१०१-००	१६) सौ. एम्. चौधरी	१६-५६
१०) „ ए. रुद्राप्पा	२०६-००	१७) श्री. जे. डल्लु. पटेल	५३-००
		१८) „ एस. एस. कोलेकर	१०-००
		१९) सौ. उत्तरा परळकर	१०१-००
		२०) श्री. व्ही. जी. मैसकर	३५-००

वरील रक्कमेपैकी रु. ५,०००-०० (रु. पांच हजार) ३ महिन्याचे मुदतीने
दि बँक ऑफ महाराष्ट्र बँकेत ठेवले आहेत.

वरीलप्रमाणे श्रीसाईभक्तांनी सढळ हाताने मदत केल्याबद्दल आम्ही त्यांचे
मनःपूर्वक स्वागत करतो.

—रिसीब्हर, श्रीसाईबाबा संस्थान, शिरडी

ए. आर. सावंत ऑन्ड ब्रदर्स

३६३, मंगळदास मार्केटसमोर, मुंबई नं. २. टे. नं. २२८४४

तयार कपडे, सर्व प्रकारची होजियरी तसेच टॉवेल्स, चादरी व
पड्यांचे कापड मिळण्याचे एकमेव ठिकाण होलसेल व रिटेलर्स

श्रीगजानन महाराज (गुसे) यांची साधना

श्रीगजानमहाराज [गुसे] या आधुनिक काळांतील थोर संताच्या जीवनांतील कांहीं अद्भुतरम्य घटनांचा परिचय साईलीलेतून यापूर्वी करून देण्यांत आलेला आहे. त्यांच्या जीवनसाधनेचा परिचय या लेखकाच्याद्वारे करून देण्यांत येत आहे.

‘फुलांची ओंजळ’ या अविस्मरणीय काव्यसंग्रहामुळे काव्यरसिकांस परिचित असलेले ‘बी’ कवि यांचेच श्री गजानन महाराज गुसे हे लहान बंधु होत.

गुसे महाराजांचे वडील मुरलीधरराव गुसे हे मूळचे कुलाबा जिल्ह्यांतील पेणाचे. त्यांच्याकडे पेण आणि इतर सहा गांवांचे कुलकणीपण होतें. कांहीं आपत्तीमुळे सन १९५१ सालीं ते बळाडांत बुलढाणा येथें गेले. तेथें कांहीं दिवस सरकारी नोकरी करून पुढे वकिली केली. वकिलींत पैसा आणि कीर्ति चांगली मिळविली.

त्यांच्या कुटुंबाचें नांव लक्ष्मीबाई. त्यांना ५ मुलगे आणि ३ मुली अशी एकूण आठ अपत्यें झाली. ‘बी’ उर्फ नारायणराव हे नायब तहशीलदाराच्या अधिकारापर्यंत अकोले येथें सेवानिवृत्त झाले. रामचंद्र हा रँली ब्रदसंचा एजंट होता. तिसरा केशव हा दुलत्यास दत्तक दिला. चौथा लक्ष्मणराव यानें अभ्यासक्रम पुरा केल्यावर अकोल्यास नोकरी घरली. पांचवा म्हणजे सर्वांत धाकटा मुलगा गजानन. हेच आमचे गुसे महाराज.

महाराजांचा जन्म १८९२ साली झाला. त्यांच्या वयाच्या तिसऱ्या वर्षी त्यांना अतोनात देवी आल्या. त्यांत त्यांचा उजवा पाय कायमचा अधू झाला. लवकरच त्यांच्या आईबापांचे छत्रहि काळानें हिरावून नेले.

मातेची अपेक्षा

महाराजांच्या मातुःश्रीने प्राण सोडण्यापूर्वी आपली बहीण बाळुताई हिला जवळ बोलवून गजाननाचा हात तिच्या हातांत दिला आणि म्हणाली, ‘माझा आत भरवसा नाही. माझा हा गजानन पांगला आहे हे तूं पाहते आहेस. त्याची आई आतां तूंच हो. त्याला कोणत्याही सत्पुरुषाच्या पायांवर घालून त्या सत्पुरुषाची त्याच्यावर कृपादृष्टी होईल असें कर. त्याच्या आशीवादानें आणि कृपादृष्टीने गजाननाचे पुढे कस्याण होईल.’

बाल विधवा बाळुबाईने अंतकालीं बहिणीने सांगितत्याप्रमाणे गजाननाची काळजी घेण्यांत कसूर केली नाहीं आणि बहिणीची अखेरची इच्छा पूर्ण करण्यास ती चुकली नाहीं.

बुलढाणा जिल्ह्यांतील चिखली गांवीं महाराजांचे वडीलबंधु रॅली ब्रदसर्नंचे सब पृजंट होते. चिखली गांवापासून ७-८ मैल अंतरावर असलेल्या जांबोरी गांवीं नारायण सरस्वती या नांवाचे एक भारतविख्यांत महान् योगी रहात असत, त्यांच्या दर्शनास सर्वांनी येण्याबद्दल रामचंद्ररावांचे आग्रहाचें पत्र आल्यावरून सर्व मंडळीसह नारायणराव नारायण सरस्वतींच्या दर्शनास गेले.

सर्वोनीं दर्शन घेतल्यानंतर मावशी बालुबाई गजाननाळा बरोबर घेऊन एकटीच नारायणस्वामीच्या दर्शनास गेली. गजाननाळा खालीं ठेवतांच त्याने त्यांचे पाय घड घरून त्यांवर आपले डोके ठेवले. ‘या लेकराळा पदरांत घेण्याबद्दल’ बालुबाईंनी महाराजांची प्रार्थना केली आणि सर्व कहाणी कथन करून बहिणीच्या अंतकालीन उदाराची आवृत्ति केली.

मावशीच्या कळकळीच्या भाषणानें संतुष्ट झालेले नारायण महाराज त्यांना म्हणाले—‘आई, तुम्ही दोघी बहिणी पूर्वजन्मीं योगाभ्यासी होतां! तुमच्या पूर्व-जन्मींच्या पुण्याईनेंच आजचा हा योग घडून आला आहे. हा गजानन पूर्वजन्मीं योगी होता. कांहीं वर्षांनी हा महान् साधु म्हणून प्रसिद्धीला येईल व अध्यात्ममार्गवरील पुष्कळ साधकांना उत्तम प्रकारें मार्गदर्शक होईल. त्याच्या डोळ्यांतील बाहुल्यांवरून पूर्वी हा नाथपंथी योगी असावा. ह्याच्याबद्दल तुम्हीं मुळींच काळजी करूं नका?’

नंतर नारायण सरस्वतींनीं सर्वांस जेवणखाण उरकण्यास सांगितले. जेवण झाल्यावर सर्व मंडळी झाँपी गेली. सकाळीं मंडळी लवकर उठून काकड आरतीला गेली. गजानन मात्र अर्धवट जागा होता आणि तो आपल्या अंथरुणावर बसून होता. अशा स्थितीतच त्याला एक दृष्टांत झाला.

दृष्टांतांत जिकडे तिकडे अंधार पसरला आहे आणि सर्पवेष्टित अशा भागांतून आपण पायी चालत आहों असें गजाननाला दिसलें. चालताना त्याचें शरीर धिप्पाड व दणकट झालें. सर्पाना बाजूला करीत तो पुढे चालला होता. त्याला भीती वाटे पण कधीं न अनुभवलेला आनंदही त्याला होत होता. लवकरच आपलें शरीर हलके होत आहे असें त्याला वाटलें. तेथें सर्प होतेच पण काळोख मात्र नव्हता. सर्व बाजूंनीं स्वच्छ प्रकाश पसरत होता. प्रकाशांत त्याला एक समाधि दिसली. जवळच एक सुंदर तरुणी उभी होती.

तिच्या कंबरेला सोन्याचा पट्टा असून त्याला एक लखलखित तलवार लटकत होती. गजानन तिला नमस्कार करणार इतक्यांत ती गुत झाली. गजाननाला आश्रय वाढले आणि आनंदही झाला. लगेच समाधि दुभंगली आणि आंतून डोळे दिपविणारी अशी तेजस्वी मनुष्यकृति दिव्य मूर्ति बाहेर आली व ‘आदेश ऊँ हंसः सोऽहम् ब्रह्म’ असा मोठा आवाज झाला.

गजाननास तर तो आवाज स्वतःच्या शरीरांतूनच निघत आहे असें वाटले. त्या दिव्य मूर्तीला लंब दाढी असून तिनें केशारी रंगाची कफली अंगांत घातली होती, गूळ्यांत रुद्राक्षमाळा होत्या. ‘हंस सोहम्’ हा ध्वनि त्या मूर्तीच्या मुखांतून निघत आहे असें त्याला वाटले.

नंतर त्या व्यक्तीने सौम्य रूप धारण केले व 'मच्छिद्र आदेश' असा आवाज झाला आणि सर्व देखावा एकदम अहश्य झाला.

हा दृष्टांत ज्ञाल्यावर गजानन पुरा जागा ज्ञाला तो घामाघूम होऊनच, त्यांचे सर्व कपडे घामानें भिजले होते व त्यांच्या अंगातून सुगंध बाहेर पडत होता, तो भांगावला. भावशीर्णीं नारायण महाराजांकडे गजाननाला नेल्यानंतर ते त्याला म्हणाले, ‘तुला जो मंत्र स्वप्नांत मिळाला तो मला म्हणून दाखव.’

‘सोहम्’ एवढेच शब्द त्याला आठवले आणि तेवढेच त्याने म्हणून दाखविले. तेव्हां ‘एवद्या लहान वयांतच तुला देवीचे आणि मच्छन्द्रनाथाचे दर्शन झाले. खरेच ना बाळ’ असें नारायण महाराज कौतुकाने म्हणाले.

नंतर गजाननार्णे नारायण सरस्वतींना आपले स्वप्न सविस्तर सांगितले, त्यांनी त्याला कुरवाळले आणि त्यांचे चुंबन घेतले व त्यांच्या मुखांतून सहज शब्द निधाले—

‘जगांत तुळी कीर्ति वाढेल व तुळ्यापासून पुष्कळ मुमुक्षुजनांचे कल्याण होईल. तूं सदैव आत्मानंदांत निमग्न राहशील.’ असा आशीर्वाद देऊन ते आणखी म्हणाले—‘तुळ्या श्वासांत तुला माझें निरंतर दर्शन होईल.’

1

X

1

नारायण सरस्वती यांचे पूर्वांचे नांव परमानंद, पैठणपासून सुमारे चाळीस मैलांवर गोदावरीच्या काठी असलेल्या दहिठण गांवी त्यांचा जन्म. त्यांच्या पूर्वजांचा धंदा सराफी, परमानंद लहान असतांनाच त्यांचे बडील वारले आणि आई त्यांच्या बाराव्या वर्षी वारली. त्यावेळी त्यांची मुंज झाली होती. आई वारल्यावर तिच्या अस्थी शमकुंडांत विसर्जन करण्यासाठी ते नाशिकासु गेले, ते घरी परत गेलेच नाहीत,

तेथून ते पंजाबांत गेले. तेथें गुरुमुखी भाषा शिकून मुष्कळ दिवस तेथें राहिले, पुढे नारायण सरस्वती या नांवाच्या सत्पुरुषाचा त्यांच्यावर अनुग्रह झाला. आणि आपल्या मागांची परंपरा चालू ठेवण्यास ‘परमानंद’ हाच एकमेव समर्थ शिष्य आहे, अशी खात्री झाल्यामुळे आपलेंच नांव धारण करून आपली परंपरा चालू ठेवण्याबद्दल त्यांनी आपल्या अंतकालीं या शिष्याला सुनावले आणि आपल्या वयाच्या ११७ व्या वर्षी (१४ नोव्हेंबर १९१०) ते कालवश झाले.

अकोल्यास मराठी चौथी इयत्ता पुरी ज्ञात्यानंतर लवकरच गजाननांनें शाळेस
सामराम ठोकला. अकोल्याच्या वास्तव्यांत गजाननाचा वाशीम, दारव्हा, यवतमाळ
वेथील हरिस्वामी, नंगेबोवा, तेली महाराज, खटिया महाराज यांच्याशीं सहवास
घडला व गुलाबराव महाराजांच्या सत्संगतीचाहि त्यांना कांहीं दिवस लाभ घडला.
एके दिवशीं गजानन त्यांच्याजवळ बसला असतांना त्याला गुलाबराव महाराज हैं
त्यांच्या गुरुच्या म्हणजे श्री नारायण सरस्वतीच्या स्वरूपांत दिसले.

‘सोऽहं’ मंत्राच्या साधनेमुळें गजाननाच्या ठिकाणीं जें आध्यात्मिक तेज
निर्माण झालें आणि तदनुषंगानें त्यांच्याकडून जे चमत्कार लोकांच्या प्रत्ययास येत
त्यामुळें आतां गजानन हे गजानन महाराज म्हणून ओळखलें जाऊ लागले.

गजानन महाराजांचे पुष्कळ चमत्कार त्यांच्याजवळ असलेल्या माणसांनीं
पाहिले आहेत; पण त्यांनीं मुद्दाम होऊन केलें नाहीत; ते आपोआप झाले आहेत.
‘लोक म्हणतात त्याप्रमाणे चमत्कार खरोखरच होत असतील तर लोक माझा भुता-
खेताशीं अगर अघोरी विद्येशीं संबंध असावा अशी शंका मनात आणतील आणि
त्यांचा माझ्यासंबंधीं भलताच ग्रह होईल’ असें महाराजांना वाढू लागलें व त्यामुळें
त्यांना कांहीं सुचेनासें झालें. यावेळीं महाराजांचे घय अवधे १८-१९ वर्षांचे होते.

महाराज एकदां ध्यान करीत असतांना त्यांच्या कानावर खालील शब्द पडले—
‘योगी लोकांसंबंधीं जेव्हां असे चमत्कार घडून येतात तेव्हां ते स्वतःसिद्ध असतात
म्हणजे ते योगी लोकांना नकळत होत असतात. योग्याला त्यासंबंधीं कांहीं प्रयत्न
करावा लागत नाहीं. ते सहज आपोआप घडून येतात, म्हणून त्यासंबंधीं काळजी
करण्याचे कारण नाहीं.’ हे शब्द ऐकून महाराजांची चिंता दूर झाली.

महारांचा ध्यानाचा अभ्यास अबाधित चालू होता. त्यांना ऋद्धिसिद्धीचे दर्शन
झालें आणि ध्यानांत पुष्कळ साधुसंतांचीं दर्शने झालीं. सर्वांनीं गजानन महाराजांना
आशीर्वाद दिले आणि ते म्हणाले, ‘तुझा योग आतां पुरा झाला आहे. तू आतां
सिद्ध झालास. कोणताहि मंत्र तुं मुमुक्षूला देशील तो मंत्र सिद्ध होईल. जर तू कोणा
मुमुक्षूला स्पर्श करशील तर तो योगमार्गात आपली प्रगति करून घेईल,’ असें सांगून
तें साधू अदृश्य झाले.

एकदां गजानन महाराज ध्यान करीत असतां त्यांचे गुरु त्यांच्या समोर
प्रगट झाले. गजानन महाराजांनी त्यांची पूजा केली आणि त्यांना नैवेद्य अर्पण केला.
तेव्हां गुरु किंचित हंसून म्हणाले, ‘या सर्व उपचारांची कांहींच गरज नाहीं, ह्यांतलें खरे
तत्त्व तूंच म्हणजे तुझी श्रद्धा आणि भक्ति आहे. तूं स्वतःच आनंदरूप अमेल. तढप
हो.’ असें म्हणून सद्गुरु अंतर्धान पावले.

त्या वैळेपासून गजानन महाराज ध्यान करीत असतांना त्यांचे गुरु नारायण सरस्वती गजानन महाराजांजवळ बसत, व मानसपृजेत धूप, दीप, नैवेद्य, फल, तांबूल वगैरे जे पदार्थ अर्पण करण्यांत येत ते सर्व लोकांना प्रत्यक्ष दिसत असत. गजानन महाराजांच्या गळ्यांत कोणी हार घातला नसतांना सुद्धां त्यांच्या गळ्यांत पुष्पहार लोकांना दिसत असतात.

पूर्णतेला पोचलेल्या साधूसंताप्रमाणेच ज्याला हश्यसृष्टीत अलौकिक असे चमत्कार म्हणतां येतील असे अनेक चमत्कार व सर्वज्ञतेचें आविष्कार महाराजांच्या जीवनांत यदृच्छ्या व परेच्छ्या घडलेले आहेत; पण या चमत्कारापेक्षांहि साधकांना महाराजांनी दिलेला संदेशच महत्त्वपूर्ण असल्यानें महाराजांच्या अमृतवाणीतील कांहीं बिंदु आपण प्राशन करू या.

अध्यात्ममार्गवर आपली जास्त प्रगति व्हावी अशी ज्यांची इच्छा असेल त्यांनी पुढील दहा गोष्टी विषवत् समजून वर्ज्य कराव्यात असें महाराजांचे निक्षून सांगणे असे—

(१) आत्मसाक्षात्कारी साधूची निंदा करणे, (२) सद्गुरु मिळाल्यावर सद्गुरु (आपला आत्मा) याशिवाय इतर देवतांची, अन्य देवता म्हणून भक्ति करणे, (३) आपल्या गुरुचे दोष पहाणे, (४) वेद, कुराण, बायबल अशासारख्या पवित्र ग्रंथांना दोष लावणे, (५) नाम, जप व (ईश्वर भजन) करणे व्यर्थ किंवा फसवणूक आहे असें समजणे, (६) ईश्वराच्या नांवाचा जप करणे म्हणजे त्याची खुशामत करणे होय असें समजणे, (७) ईश्वराच्या नांवानें सर्व पापें धुऊन जातात या आधारावर आपल्या वासना तृप्त करण्यासाठी पाप करणे, (८) ऐहिक विषयांत फायदा होण्याची इच्छा धरून ईश्वरभजन (नामस्मरण) करणे, (९) एखादा माणूस ऐहिक विषयांत अगदी गळून गेला आहे आणि त्याला ईश्वराचें नांव घेण्याला सक्ती करणे, (१०) ईश्वराचें नांव घेणाऱ्या मनुष्याच्या परम भक्तीकडे दुर्लक्ष करून त्याला वेडा किंवा सूर्ण समजणे आणि स्वतःला शहाणा समजणे.

या सर्वं मर्यादा कोणी पाळील तर त्याला आत्मानंदाचा शेवटचा अनुभव खात्रीनै मिळेल आणि परमेश्वराच्या कृपेने तो हा संसारसागर तरून जाईल. हे शब्द माझ्या व्यक्तिविषयक जीवाचे नाहीत तर ते माझ्या आत्म्याचे आहेत.’

गुरुकृपा म्हणजे काय, आपली प्रगति होत आहे हैं शिष्यांनी कसें समजावें, हश्यें दिसणें हैं प्रगतीचें चिन्ह आहे कीं कसें अशा प्रकारचे प्रश्न पुष्कळ लोक महाराजांना विचारीत असत. त्यांना वेळोवेळीं महाराजांनीं दिलेल्या उत्तरांचा गोषवारा असा आहे—

महाराज म्हणतात—

‘माझ्या स्वानुभवावरून मी सांगतो की गुरुकृपा म्हणजे ज्या वेळेस स्वानुभवी

साक्षात्कारी गुरु मुमुक्षुवर अनुग्रह करतात त्या वेळेसच त्यांची कृपा होते. पुढे स्वानुभवी गुरुने दिलेल्या मंत्राचा संकल्पविकल्परहित असा दीर्घकाल तीव्र अभ्यास करीत गेले म्हणजे नेटका संसार करीत असतांनाच, हळूहळू मनःशांति वाढत जाते. गुरुकृपा झाल्यावर राहिले काय, तर आत्मसाक्षात्कार.

‘आतां मी प्रगति म्हणजे काय हैं सांगतों. काम, क्रोध, लोभ वर्गेरे वासना, मग त्या ऐहिक सुखाच्या असोत अगर कशाही असोत त्या मूळच्याच आहेत. त्या सर्वांवर दीर्घ काळच्या मंत्राभ्यासानें ताबा मिळवितां आला पाहिजे व सर्वभूतात्मकवृत्तिं उत्पन्न होऊन त्या आपोआप कमी होत जाऊन शेवटीं त्यांचा समूळ नाश झाला पाहिजे, तर खरी प्रगति झाली असें म्हणतां येईल.

‘जे निरनिराळे देखावे दिसतात त्यांना महस्त्र देऊ नये, कोणी संतांनीहि दिलेनाही. थोडक्यांत सांगावयाचै म्हणजे ‘सोऽहम्’ चा जर जप केला तर कांहीना अजिबात देखावे न दिसता त्यापासून प्रपञ्चांत पूर्वी न वाटलेले समाधान व आनंद वाढत जाईल. आनंद वाढत असला तर खास प्रगति झाली किंवा ती होत आहे असें समजावै व संशयरहित नीटनेटका प्रपञ्च करीत जावा.’

अशा प्रकारे साधकशिष्यांच्या प्रश्नांचे समाधान करीत, अनेक भक्तांना साक्षात्कारपथावर ‘सोऽहम्’च्या मंत्राभ्यासानें आणून सोडीत व मुमुक्षूना सत्त्वार्थ दाखवीत या महान् संतानें २८ सप्टेंबर १९४५ रोजी रात्री ११ वाजतां नाशिक येण्ये देह ठेवला.

— पुरुषाथावरून साभार

॥ श्रीसार्वनाथ प्रसन्न ॥

महिला वस्तु भांडार

भरतकाम, विणकाम, शिवणकाम

यांस लागणारे सर्वं साहित्य व भरतकामाचीं पुस्तकें

लोकर, गंगावने आणि सौंदर्यप्रसाधानांचे व्यापारी.

छबीलदास रोड, दादर, मुंबई २८. (वेस्टर्न रेल्वे)

* आमचीं कोठेही शाखा नाही. *

आहार शुद्धीची आवश्यकता

आहारशुद्धीमुळे चित्तशुद्धि साधते. आणि चित्त हें तर अन्यात्म मार्गांत सर्वस्व आहे. संत विनोबा भावे यांनी पुढील प्रवचनांत आहारशुद्धीशिवाय आणखीहि अनेक गोष्टींचा उहापोह केला असून तो सर्वांना मार्गदर्शक होऊन रहाणारा आहे.

मंत्रहीन कर्म व्यर्थ होय सूत काढतांना या सुतानें मी गरीब जनतेशी जोडला जात आहे हा मंत्र आंत हवा. हा मंत्र हृदयांत नसेल आणि तासन् तास क्रिया केलीत तरी ती व्यर्थ होय. ती क्रिया चित्त शुद्ध करणार नाही. त्या कापसाच्या पेक्खंतील अव्यक्त परमात्मा सूत्रलपानें प्रकट होत आहे, असा मंत्र त्या क्रियेत ओतून मग त्या क्रियेकडे पहा. ती क्रिया अति सात्त्विक व सुंदर होईल. ती पूजा होईल, यशस्वी सेवा होईल. त्या लहानशा धाग्यानें समाजाशी, जनतेशी, जगदीश्वराशी, बंधले जाल, बालकृष्णाच्या चिमुकल्या तोंडांत यशोदामाईला सारे विश्व दिसलें. तुमच्या त्या मंत्रमय सूताच्या धाग्यांतहि तुम्हांस विशाल विश्व दिसूं लागेल.

शुद्ध आहार

अशी सेवा हातून व्हावी म्हणून आहारशुद्धिहि हवी. जसा आहार तसें मन, आहार परिमित असावा. आहार कोणता असावा यापेक्षांहि तो किती असावा ही वस्तु अधिक महत्त्वाची आहे. आहाराची निवड ही गोष्ट महत्त्वाची नाही असें नाही. परंतु आहार घेतों तो प्रमाणांत घेतों कीं नाहीं ही गोष्ट अधिक महत्त्वाची आहे. आपण जें खातों त्याचा परिणाम होणारच. आपण कां खातों? सेवा हातून उत्कृष्ट व्हावी म्हणून. आहारहि यश्च आहे, सेवारूप यश फलदूप व्हावा म्हणून आहार. आहारकडे या भावनेनें पहा. तो स्वच्छ व शुद्ध असावा. व्यक्ति आपल्या जीवनांत आहारशुद्धि किती करील याला मर्यादाच नाही. परंतु आपल्या समाजानें आहारशुद्धिसाठीं तपस्या केली आहे. आहारशुद्धीसाठीं हिंदुस्थानांत विशाल प्रयत्न झाले. त्या प्रयोगांत हजारों वर्षे गेलीं, त्या प्रयोगांत किती तपस्या खर्ची पडली असेल तें सांगवत नाहीं. जगाच्या पाठीवर एक हिंदुस्थानच असा देश आहे कीं, जेथें जातीच्या जाति निवृत मांसाशन आहेत. ज्या जाति मांसाशन करतात त्यांच्याहि आहासांत मांस ही नित्य वस्तु, मुख्य वस्तु, असते असें नाहीं. आणि जे मांस खाताल, त्यांनाहि त्यांत उणेपण वाटतो. मनानें त्यांनी मांसाचा त्याग केलेलाच असतो. मांसाशनाला व्याळा

घालप्यासाठी यश रुढ झाला व तदर्थच यश बंद झाला. श्रीकृष्ण भगवंतानीं तर यशाची व्याख्याच बदलली. कृष्णानें दुधाचा महिमा वाढविला. कृष्णानें असामान्य गोष्टी थोड्या नाहीं केल्या. परंतु हिंदी जनतेला कोणत्या कृष्णाचें वेड होतं? गोपाल-कृष्ण, गोपालकृष्ण हैंच नांव हिंदी जनतेस प्रिय आहे. तो कृष्ण, त्याच्याजवळ बसलेली ती गाय, ती अधरांत धरलेली मुरली, असा तो गाईची सेवा करणारा गोपालकृष्णच आबालवृद्धांच्या ओळखीचा आहे. गोरक्षणाचा मोठा उपयोग मांशासन बंद करण्याकडे झाला. गाईच्या दुधाचा महिमा वाढला व मांसाशन कमी झालें.

बंगाली लोकांचा आहार

तरी आहारशुद्धि संपूर्ण झाली आहे असें नाहीं. आपणांस ती पुढे न्यावयाची आहे. बंगाली लोक मासे खातात याचै कित्येकांस आश्रय वाटते. पण त्यांना दोष देणे योग्य होणार नाहीं. बंगालमध्ये नुसता भात असतो. त्यानें शरीराचें सर्वस्वी पोषण होऊं शकत नाहीं. ह्यासाठीं प्रयोग करावे लागतील. मासे न खातां कोणती वनस्पति खाल्ल्यानें तिळा पुष्टि मिळेल याचा विचार सुरु होईल. असामान्य यागाच्या व्यक्ति निघतील व असे प्रयोग होतील. अशा व्यक्तिच उभाजास पुढे नेतात सूर्य जळत असतो, तेव्हां कोठे जगण्यापुरती अङ्गाण्यापुरती डिग्री उघ्णता आपल्या अंगांत राहते. समाजांत वैराग्याचे धगधगीत जळते सूर्य जेव्हां निर्माण होतात, श्रद्धेने गरिस्थिति हुगारून बिन पंखांनी ध्येयाकाशांत जेव्हां ते भरान्या मारू लागतात, तेव्हां कोठे संसारोपयोगी अल्पस्वल्प वैराग्य आपणांस येते. मांसाशन ब्रेद करावयासु ऋषींना किती तपस्या करावी लागली असेल, किती प्राणार्पणे करावी लागली असतील, त्याचा अशा वेळीं माझ्या मनांत विचार येतो.

सारांश, आज आमची सायुदायिक आहारशुद्धि इतकी झालेली आहे. अनंत याग करून पूर्वजांनी मिळविलेली ही कमाई गमावून नका. हिंदी संस्कृतीतील ही गोष्ट शुडवून नका. आपणांस कसें तरी जगावयाचें नाहीं. कसें तरी ज्याला जगावयाचें आहे, याचें काम सोवें आहे. पशु सुद्धां कसें तरी जगतात. जसे पशु तसेच का आपण! शूमध्ये व आपणामध्ये फरक आहे. तो फरक वाढविणे यालाच संस्कृतिवर्धन हणतात. आपल्या राष्ट्रानें मांसाशन-त्यागाचा महान् प्रयोग केला. तो पुढे न्या. नेदान ज्या भूमिकेवर आहांत त्याच्या मागें तरी जाऊ नका.

बांगलैं असेल तें टिकेल

ही सूचना देण्याचे कारण हें की हल्ळी कित्येकांना मांसाशनाची इष्टता वाढू गगली आहे. आज पौर्वात्य व पाश्चात्य संस्कृतीचा परस्परांवर परिणाम होत आहे. ग्रंथाने शेवटी मलेंच हीईल अशी मल्य श्रद्धा आहे. पाश्चात्य संस्कृतीमुळे आपणांवील

जड श्रद्धा ढासकून जात आहे. अंध श्रद्धा ढांसळली तरी काहीं नुकसान नाही. जै चांगलें असेल ते टिकेल. वाईट जळून जाईल. अंध श्रद्धा जाऊन तिच्या जागीं अंध अश्रद्धा मात्र उत्पन्न होतां कामा नये. श्रद्धाच फक्त आंधळी असते असें नाहीं. अंध विशेषणाचा मक्ता श्रद्धेनेच फक्त घेतला असें नाहीं. अश्रद्धाहि आंधळी असू शकते.

मांसाहारासंबंधीं आज पुन्हां विचार सुरु झाला आहे. काय असेल तें असो, काहीं नवीन विचार निघाला म्हणजे मला आनंद वाटतो. लोक जागे आहेत, धक्के देत आहेत, असें तरी समजतें. जागृतीचीं लक्षणे पाहून बरें वाटतें. परंतु जागृत होऊन डोळे चोळीत तसेंच चालूं तर पडण्याचा संभव. म्हणून पुरती जागृति येईपर्यंत, डोळसु जागृति येईपर्यंत, हातापायांस मर्यादा धातलेली बरी. खूप विचार करा. आडवे तिडवे चारी बाजूंनीं विचार करा. धर्माला विचाराची कात्री लावा. या विचाररूप कात्रीनें जो धर्म कातरला जाईल तो कुचकामाचाच होता असें समजलें पाहिजे. जे तुकडे असे तुटतील ते जाऊं देत. तुझ्या कात्रीनें जो तुटणार नाहीं, उलट तुझी कात्रीच जेथें तुटेल, तोच धर्म खरा. धर्माला विचाराची भीति नाहीं. विचार करा; परंतु कृति एकदम नका करू. अर्धवट जागृतींत कृति कराल तर पडाल. विचार जोरानें चालले तरी तूर्त आचार सांभाळा. कृतीवर संयम ठेवा. पूर्वीची पुण्याई गमावूं नका.

आहारशुद्धीनें चित्तशुद्धि राहील. शरीरासहि बळ लाभेल. समाजसेवा नीट करतां येईल. चिचांत संतोष राहील. समाजांत संतोष नांदेल. ज्या समाजांत यज्ञ-दान-तप-क्रिया विधियुक्त व समंत्र चालल्या आहेत, त्या समाजांत विरोध आढळणार नाहीं. जसे आरसे समोरासमोर असले तर याच्यांतील त्याच्यांत दिसते, त्यांच्यातील याच्यांत दिसतें, त्याप्रमाणे व्यक्ति व समाज यांत बिंबप्रतिबिंब-न्यायानें संतोष प्रकट होईल. माझा संतोष तो समाजाचा, व समाजाचा तो माझा. उभय संतोष पडताळून पाहतां येतील व ते एकरूप आहेत असें दिसून येईल. सर्वत्र अद्वैताचा अनुभव येईल. द्वैत व द्वोह यांत्ता अस्त होईल. अशी सुव्यवस्था ज्या योजनेनें समाजांत राहूं शकेल अशी योजना गीता मांडीत आहे. आपला रोजचा कार्यक्रम जर गीतेच्या योजनेप्रमाणे रचला तर किती सुरेख होईल !

व्यक्ति व समाज

परंतु आज व्यक्तीचे जीवन व सामाजिक जीवन यांत झगडा आहे. हा झगडा कसा दूर करतां येईल, याची चर्चा आज सर्वत्र चालली आहे. व्यक्ति व समाज यांच्या मर्यादा कोणत्या ? व्यक्ति गौण कीं समाज गौण ? श्रेष्ठ कोण ? कोणी व्यक्तिवादाचे पुरस्कर्ते समाजाला जड समजतात. सेनापतीकडे एखादा शिपाई आला तर त्याच्याजवळ बोलतांना सेनापति सौम्य भाषा वापरतो. त्याला ‘तुम्ही’हि

महणेल. परंतु सैन्याला तो वाटेल तसे हुकूम सोडील. सैन्य अचेतन, जणू ठोकळाच. इकङ्गन तिकडे हलवावा, तिकङ्गन इकडे. व्यक्ति चैतन्यमय आहे. समाज जड आहे. याचा अनुभव येथेहि येत आहे. पहा, माझ्यासमोर दोन-तीनशै लोक आहेत, परंतु मी त्यांना रुचो वा न रुचो, बोलतच आहें. मला सुचेल तें मी सांगत आहें. जणू तुम्ही जडच आहांत. परंतु माझ्यासमोर एक व्यक्ति आली तर त्या व्यक्तीचें म्हणणे ऐकून ध्यावें लागेल, विचारपूर्वक उत्तर ध्यावें लागेल; परंतु येथें मी तास तास तुम्हांला तिष्ठत ठेवले आहे.

समाज जड आहे व व्याकी चैतन्यमय आहे असा व्यक्ति-चैतन्य-वाद कोणी प्रतिपादतात, तर कोणी समुद्रायाला महत्व देतात. माझे केस गेले, हात तुटला, डोळा गेला, दांत पडला, एवढेंच काय पण एक फुष्फुस गेले, तरीहि मी जगतो. एकेक अवयव जड आहे. त्या एखाद्या अवयवाच्या नाशाने सर्वनाश होत नाहीं, सामुदायिक शरीर चाललेंच आहे. अशा या दोन परस्परविरुद्ध विचारसरणी आहेत. तुम्ही ज्या दृष्टीने बघाल तसें अनुमान काढाल, ज्या रंगाचा चष्मा त्या रंगाची सृष्टि.

यज्ञमय जीवनाचा अभाव

कोणी व्यक्तीस महत्त्व देतो, कोणी समाजास. याचें कारण समाजांत जीवनार्थ कलहाची कल्पना प्रसृत झाली आहे. पण जीवन का कलहासाठीं आहे? त्यापेक्षां मरुन कां जात नाहीं? कलह हा मरण्यासाठीं आहे. यामुळेच स्वार्थ व परमार्थ यांत आपण भेद पाडतो. स्वार्थ व परमार्थ यांच्यांत भेद आहे, ही कल्पना ज्या माणसानें प्रथम काढली त्याची धन्य होय! जी वस्तुच मुळीं नाहीं तिचें अस्तित्व भासविष्याचें सामर्थ्य ज्याच्या अकलेत होतें, त्याचें कौतुक करावेसें वाटते. जो भेद नाहीं तो त्यानें उभा केला व जनतेस शिकवला याचें आश्र्य वाटतें. चिनी भितीचाच हा प्रकार आहे. क्षितिजाला मर्यादा घालावयाची व त्याच्या पलीकडे कांहीं नाहींच असें मानावयाचें, त्यासारखें हैं आहे. या सर्वांचें कारण आज यशमय जीवनाचा अभाव आहे. त्यामुळेच व्यक्ति व समाज यांत भेद पडले आहेत.

व्यक्ति व समाज यांत वास्तविक भेद पाडतां येणार नाहीं. एखाद्या खोलीचे दोन भाग करण्यासाठीं पडदा लावावा व तो पडदा वाच्यानें मार्गे पुढे झाल म्हणजे कधीं हा भाग मोठा, कधीं तो मोठा, असें वाटते. वाच्याच्या लहरीवर त्या खोलीचे भाग अबलंबून असतात. ते भाग पक्के नाहीत. गीतेला हे झगडे माहीत नाहीत. हे काल्पनिक झगडे आहेत. अंत शुद्धीचा कायदा पाळा असें गीता सांगत आहे. मग व्यक्तिहित व समाजहित यांत विरोध उत्पन्न होणार नाहीं. एकमेकांच्या हितास बाधा येणार नाहीं. ही बाधा दूर करणे, हा विरोध दूर करणे, ही तर गीतेची खुबी. गीतेचा

हा कायदा अमलांत आणणारी एक व्यक्ति निघाली तरी तिच्यामुळे राष्ट्र संपन्न होईल. राष्ट्र म्हणजे च राष्ट्रांतील व्यक्ति, ज्या राष्ट्रात अशा ज्ञानसंपन्न व आचारसंपन्न व्यक्ति नाहींत त्याला राष्ट्र कसें मानावयाचें? हिंदुस्थान म्हणजे काय? हिंदुस्थान म्हणजे रवींद्रनाथ, हिंदुस्थान म्हणजे गांधी, किंवा अशीं च पांच-दहा नांवें, हिंदुस्थानची कल्पना बाहेरचें जग या पांच-दहा व्यक्तींवरूनच करते, प्राचीन काळच्या दोन-चार व्यक्ति, मध्यकाळांतील चार-पांच, पांच-दहा आजच्या घ्यावयाच्या. त्यांत हिमालय व गंगा यांना घालावयाचें कीं झाला हिंदुस्थान. हीच हिंदुस्थानची व्याख्या. बाकी छ्या व्याख्येवरचें भाष्य. भाष्य म्हणजे सूत्राचा विस्तार, दुधाचें दहीं व दह्याचें ताक-लोणी, दूध, दहीं, ताक व लोणी यांचा झगडा नाही. दुधाचा कस त्यांत किती लोणी आहे यावरून मापतात. त्याप्रमाणेच समाजाचा कस व्यक्तींवरून मापला जातो. व्यक्ति व समाज यांत विरोध नाही. विरोध कसा असू शकेल? व्यक्तीं-व्यक्तींतहि विरोध असू नवे. एका व्यक्तींहून दुसरी व्यक्ति संपन्न असलीं म्हणून तरीं काय विघडले? कोणीहि विपन्न अवस्थेत नसो आणि संपत्तिमानांची संपत्ति समाजासाठीं वापरली जावो म्हणजे शाळे, म्हणून माझ्या उजव्या खिशांत पैसे असले काय, डाव्या खिशांत असले काय, दोन्ही खिसे माझेच आहेत. कोणतीहि व्यक्ति संपन्न झाली तर त्यामुळे मी संपन्न होतो, राष्ट्र संपन्न होते, अशी युक्ति साधतां येईल.

किती हा संकोच!

परंतु आपण भेद करतो. घडे डोकीं अलग होतील तर दोन्ही मरतील. व्यक्ति व समाज यांत भेद नका करू. एकच क्रिया स्वार्थ व परमार्थ यांना अविरोधी कशी करावी हें गीता शिकवीत आहे. माझ्या खोलींतील हवा व बाहेरची अनंत हवा यांत विरोध नाही. मी विरोध कल्पून खोली बंद करीन तर मात्र गुदमरून मरेन, मला अविरोध कल्पून खोली भोकळी करूं दे कीं अनंत हवा आंत येते. ज्या क्षणीं मी स्वतःची जमीन, स्वतःच्या घराचा तुकडा, निराळा करतो, त्याच क्षणीं मी अनंत संपत्तीस पारखा होतो. माझें तें ल्हानसें घर जळलें, पडलें, म्हणजे मी माझें सर्वस्व गेलें असें म्हणून रडतो. परंतु असें कां म्हणावें, कां रडावें? कोती कल्पना करावयाची व मग रडावयाचें? हे पांचशें रूपये माझे म्हटलें, कीं सृष्टींतील अपार संपत्तीपासून मो दूर गेलें. हे दोन भाऊ माझे असें कलिपलें कीं असंख्य भाऊ दूर गेले, याचें आपणांस भान नसतें. मनुष्य स्वतःचा किती संकोच करतो हा! मनुष्याचा स्वार्थ तो च परर्थ असला पाहिजे. व्यक्ति व समाज यांत उत्तम सहकार्य ज्यायोगे होईल असा साधा सुंदर मार्ग गीता दाखवीत आहे. जीभ व पोट यांत विरोध का आहे? पोटाला पाहिजे तेवढे च अन्न जिभेनें दिलें पाहिजे. पोटानें पुरे म्हटलें कीं जिभेनें बंद केलें पाहिजे. पोट ही एक संस्था, जीभ एक संस्था, या

सर्व संस्थांचा मी सम्राट आहे. या सर्व संस्थांत अद्वैतच आहे. कोठून आणलांत हा करंटा विरोध ? एकाच देहांतील या संस्थांत जसा वास्तविक विरोध नसून सहकार्य आहे, त्याप्रमाणेच समाजाचेहि आहे. समाजांतील हें सहकार्य बाढावें म्हणून गीता चित्तशुद्धि-पूर्वक यज्ञ-दान-तप-क्रिया सांगत आहे. अशा कर्मांनें व्यक्ति व समाज दोहोंचें कल्याण साधेल.

सार्व श्वरापण

यज्ञमय जीवन ज्याचें आहे, तो सर्वांचा होतो. आईचें प्रेम आपणांवर आहे असें प्रत्येक मुलास वाटतें. त्याप्रमाणे हा पुरुष सर्वांना आपला असें वाटते. तमाम दुनियेला तो हवाहवासा वाटतो. असा पुरुष आपला प्राण आहे, मित्र आहे, सखा आहे, असें सर्वांना वाटते.

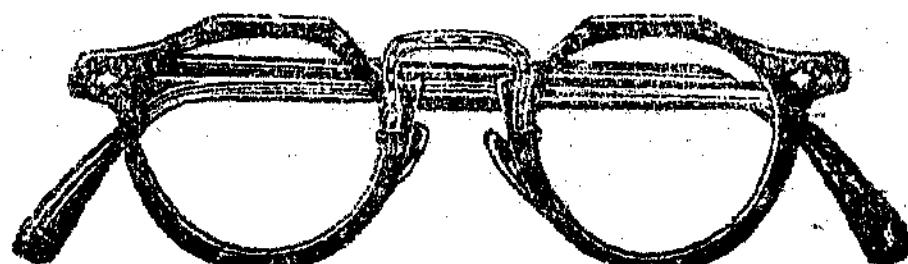
“ऐसा पुरुष तो पहावा । जनांस वाटे हा असावा”

असें समर्थनी म्हटले आहे. असें जीवन करण्याची युक्ति गीतेनं दिली आहे.

यशमय जीवन करून पुनः तें सारे ईश्वरार्पण करावयाचें, असें मीतेचे आणखी सांगणे आहे. जीवन सेवामय असल्यावर आणखी ईश्वरार्पणता कशाला? परंतु सर्व जीवन सर्वामय होणे ही गोष्ट पटकन् आपण बोललो तरी होणे फार कठिण आहे, अनेक जन्मान्ती हें थोडेकार साधेल. शिवाय जरी सर्व कर्म सेवामय, अक्षरशः सेवामय, ज्ञालीं वरी तीं पूजामय ज्ञालींच असें नाहीं म्हणून ‘ॐ तत् सत्’ या मंत्रातैं सारे कर्म ईश्वरार्पण करावे.

दिव्य दृष्टिसार्थी TELIGRAM :— DIVYANETRA

शिसा ऑप्टिक्स (BOM. DADAR)

[चष्यांचे व्यापारी]

यांच्या घेठे तज्ज्ञ डॉक्टरांकडून डोळे मोफत तपासून

उंची व टिकाऊ चम्पे माफक दरानें मिळतात.

छविलदास रोड, दादर (W. R.), मुंबई २८

फेब्रुवारी १९६२

या महिन्यांत अष्टग्रहीच्या भितीमुळे बाहेरगांवची भक्त मंडळी थोड्या प्रमाणात शिर्डीस दर्शनास आली होती. कांहीं कलाकारांनी श्रीपुढे हजेरी दिली ती खालीलप्रमाणे:—

कीर्तन—श्री. ह. भ. प. सुखानंद नारायणमहाराज, तलवाळकर ता. मालेगांव जि. नाशिक, श्रीमती कृष्णाबाई येवलेकर, मु. वालचंदनगर जि. पुणे, श्री. ह. भ. प. पोपटेंबुवा लोहणरकर लोहणेर ता. सटाणा जि. नाशिक, सं. गवई मराठे यांचीं दोन कीर्तने श्रीमंदिरांत झालीं.

सतारवादन—श्री. एकनाथ तुलशीदास इंगले, मु. रडकन्, जि. गुलबगा.

गायन—सौ. हिराबाई जवहेरी ३२० चर्नरोड, गिरगांव, मुंबई ४. सौ. मधुबाला चावला, गिरगांव मुंबई. सौ. वासंती मापतेकर गिरगांव मुंबई. श्री. शाहूराव मोडक मुंबई (भजनगायक).

मोठ्यांच्या भेटी—श्री. ह. भ. प. संतकवी दासगण महाराज श्रीसाईचे दर्शनास मुद्दाम येऊन गेले.

श्रीसाईनाथ हायस्कूल स्लेहसंमेलनानिमित्त कार्यक्रमः—श्रीसाई-संस्थानचे हायस्कूलचे इमारतींत फारच प्रेक्षणीय झाले.

अष्टग्रही पीडा निवारणार्थ श्रीचे द्वारकामाईतील धुर्नीत होम हवन झाले, श्री. हरिश्चंद्र राजाराम जाधव (मालक साईप्रसाद विश्रांती घृह) शिर्डी यांचे हस्ते झाले. त्याप्रित्यर्थ श्रीस महानैवेद्य व ब्राह्मणभोजन वैगैरे केले.

शिर्डीचे हवापाणी चांगले आहे.

वाढदिवस—श्री. डी. डी. नेराय यांचे वाढदिवसानिमित्त १०८ गरीबांस अन्नदान व श्रीची पूजाअर्चा झाली.

श्रीसाईबाबा शिरडी संस्थानांत विक्रीकरितां असलेलीं पुस्तके

	किंमत रु. न.पै.
(१) श्रीसाईसचरित (मराठी)	७.००
(२) श्रीसाईसचरित (हिंदी)	४.५०
(३) श्रीसाईसचरित (इंग्रजी)	४.००
(४) श्रीसाईसचरित (गुजराठी)	३.७५
(५) श्रीसाईसचरित (कानडी)	३.००
(६) श्रीसाईनाथ - स्तवनमंजरी	०.१२
(७) दासगणूकृत (४ अध्याय)	०.५०
(८) सगुणोपासना	०.२५
(९) प्रधानकृत साईबाबा शिर्डी (इंग्रजी)	१.००
(१०) श्रीसाईलीलासृत	२.००
(११) हिंदी साईलीलामृत	२.५०
(१२) श्रीसाईसुमनांजलि	०.०६
(१३) कीर्तनपंचक	१.५०
(१४) शीलधी	०.७५
(१५) साईबाबा अवतार च कार्य	२.००
(१६) श्रीसाईगीतांजली	०.१२
(१७) रुद्राध्याय (११ चा)	०.१२
(१८) श्री दासगणूकृत साईबाबांचे ४ अध्याय	०.५०
(१९) सगुणोपासना (गुजराठी)	०.२५

(पोस्टेज निराळे)

वरील पुस्तकांकारितां खालील पत्थावर लिहावें.

१. सरकारकून, श्रीसाईबाबा संस्थान, पोष्ट-शिरडी, जि. अहमदनगर
२. मुंबई ऑफिस, साई निकेतन, स्टॉट नं. ८०४ बी, डॉ. आंबेडकर
दादर, मुंबई १४.